

Nahvin İlmî Meşrûiyeti Bağlamında İbnü'l-Enbârî'de İletlerin Mâhiyeti ve Kesinlik Ölçütleri

The Nature of Grammatical Causation and the Criteria of Certainty in Ibn al-Anbârî within the Context of the Scientific Legitimacy of Nahw

Recep YARTAŞI¹

¹ Dr. Öğr. Üyesi., Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Niğde, Türkiye.
Assist. Prof., Niğde Ömer Halisdemir University, Faculty of Theology, Niğde, Türkiye.

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf / Citation: Yartaşı, Recep. "Nahvin İlmî Meşrûiyeti Bağlamında İbnü'l-Enbârî'de İletlerin Mâhiyeti ve Kesinlik Ölçütleri". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 39 (Haziran 2026), 455-483. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1853252>

ÖZET

Geliş Tarihi
01.01.2026

Kabul Tarihi
01.04.2026

Yayın Tarihi
15.06.2026

Bu çalışmanın konusu, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî'nin (öl. 577/1181) nahiv disiplininin müstakil bir ilim olarak meşrûiyetini temellendirme çabasıdır. İbnü'l-Enbârî'nin nahvî illetlerin mâhiyetine ilişkin değerlendirmeleri, bu illetlerin kelâmî ve fikhî illetlerle kesişen ya da ayrışan yönlerini açığa çıkarması bakımından araştırmanın önemini yansıtmıştır. Araştırmanın amacı, İbnü'l-Enbârî'nin nahvin meşrûiyetini bina ettiği hususları tespit etmek ve onun nahvî kıyas anlayışını, kelâmî ve fikhî illetlerle ilişkisi çerçevesinde tartışmaktır. Bu doğrultuda İbnü'l-Enbârî'nin *Lüma' u'l-edille fi uşûli'n-nahw* adlı eseri esas alınarak tard- 'aks, tahsisü'l- 'ille, istihsân ve bir hükmün iki illetle ta' lili gibi parametreler bağlamında onun nahvî illetlere dair tutumları, incelemenin kapsamını oluşturmuştur. Bu itibarla çalışmanın ana problemi, "İbnü'l-Enbârî'nin nahvî illet anlayışı, nahiv ilminin bir disiplin olarak ilmî otoritesini tesis etmekte midir?" sorusu etrafında şekillenirken "İbnü'l-Enbârî'nin nahvî illetlerin mâhiyetine dair düşüncesi nedir?" sorusu çalışmanın yan problemidir. İlgili soruları çözümleme adına incelemede nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi deseni kullanılmıştır. Araştırma sonucunda İbnü'l-Enbârî'nin nahvî illetleri, hükmü zorunlu biçimde gerektiren bir unsur olarak konumlandığı, illette tard ve 'aksı esas şartlar olarak kabul ettiği, tahsisü'l- 'ille ve istihsânı ise kıyasın bağlayıcılığını zayıflatan ve nahvî istidlâli keyfi hale getiren durumlar olarak değerlendirdiği tespit edilmiştir. Bununla birlikte İbnü'l-Enbârî, nahvî kıyasın mantikî bütünlüğünü koruma amacıyla her bir hükmün, tek bir illetle temellendirilmesi gerektiğini benimsemiştir. Bu doğrultuda onun, nahvî illetleri salt işaret edici emâreler olmaktan çıkarak düzenli, tutarlı ve genellenebilir bir istidlâl yapısına kavuşturmayı hedeflediği anlaşılmıştır. Bu itibarla çalışma, İbnü'l-Enbârî'nin nahiv disiplininini, vaz'î bir düzen içinde işleyen ve aklî tutarlılıkla temellendirilen ilmî kesin bir disiplin olarak inşa etmeye yönelik bilinçli bir metodoloji geliştirdiğini ortaya koymuştur.

Keywords:

Arap Dili ve
Belagati, Nahiv
Usûlü, Kıyas, İlet,
Tard ve 'Aks,
Tahsis, İstihsân.

ABSTRACT

Date of
Submission
01.01.2026

Date of Acceptance
01.04.2026

Date of
Publication
15.06.2026

This study examined Abū al-Barakāt Kamāl al-Dīn al-Anbārī's (d. 577/1181) theoretical effort to establish Arabic grammar as an independent and legitimate scientific discipline by analyzing his conception of grammatical causation ('ilal nahwiyya) and its relationship to theological and legal causation theories. The aim of the study was to determine the principles upon which al-Anbārī grounded the scientific legitimacy of grammar and to assess his understanding of grammatical analogy within this broader theoretical framework. In this context, al-Anbārī's *Luma' al-adilla fi uşul al-nahw* was taken as the primary source, and issues such as consistency and contrapositive reasoning (tard and 'aks), specification of the cause (takhşîş al- 'illa), juristic preference (istihsân), and the attribution of a single ruling to multiple causes were examined. The main research problem centered on whether al-Anbārī's conception of grammatical causation succeeded in establishing the scientific authority of grammar as a discipline, while his view on the nature of grammatical causes constituted the subsidiary problem. The study employed a qualitative research method based on document analysis. The findings indicated that al-Anbārī conceived

Keywords:

Arabic Language
and Balāgha,

Uṣūl al-Naḥw,
Qiyās,
‘illa,
Tard wa-‘Aks,
Takhṣīs,
Istiḥṣān.

the grammatical cause as an element that necessarily entailed the ruling, regarded consistency and contrapositive reasoning as essential conditions of causation, evaluated specification of the cause and juristic preference as factors that weakened the binding force of analogy, and adopted the principle of grounding each grammatical ruling in a single cause in order to preserve the logical coherence of grammatical reasoning.

EXTENDED ABSTRACT

This study examines Abū al-Barakāt Kamāl al-Dīn al-Anbārī's (d. 577/1181) theoretical effort to establish Arabic grammar (naḥw) as an independent and scientifically legitimate discipline through a systematic analysis of his conception of grammatical causation (‘ilal naḥwiyya) and its relationship to theological (kalāmī) and legal (fiqhī) causation theories. The primary aim of the study is to determine the principles upon which al-Anbārī grounded the scientific legitimacy of grammar and to assess how his understanding of grammatical causation functioned as a central epistemic mechanism in this project. In particular, the study investigates how al-Anbārī sought to protect grammatical analogy from arbitrariness and methodological instability by articulating a robust conception of causation that could yield necessary, generalizable, and logically coherent grammatical rulings. Within this framework, grammatical causation is treated not as a post hoc explanatory device, but as a constitutive principle that renders grammatical inference possible and binding. The study takes al-Anbārī's *Luma‘ al-adilla fī uṣūl al-naḥw* as its primary source, situating it within the broader tradition of grammatical theory while also highlighting its distinctive methodological ambitions. Special attention is given to al-Anbārī's engagement with key issues that had become focal points of controversy in earlier grammatical discourse, including consistency and contrapositive reasoning, specification of the cause, juristic preference (istiḥṣān), and the possibility of attributing a single grammatical ruling to multiple causes. These issues are analyzed not in isolation, but as interconnected components of al-Anbārī's attempt to construct a stable and defensible model of grammatical reasoning. The main research problem centers on whether al-Anbārī's conception of grammatical causation succeeds in establishing the scientific authority of grammar as a discipline comparable, in methodological rigor, to theology and logic. Closely related to this is a subsidiary problem concerning the nature of grammatical causes themselves: whether they function merely as indicative signs (amārāt), akin to legal causes in jurisprudence, or whether they possess a stronger, quasi-necessary character analogous to rational or theological causes. By addressing this question, the study seeks to clarify the epistemological status of grammatical knowledge in al-Anbārī's system. Methodologically, the study employs a qualitative research design based on document analysis, drawing primarily on al-Anbārī's own texts while also engaging relevant classical discussions in grammar, theology, and legal theory.

where necessary for contextualization. Rather than adopting a purely descriptive approach, the analysis reconstructs the internal logic of al-Anbārī's arguments and the systematic relationships among his positions on causation, analogy, and grammatical inference. The findings of the study indicate that al-Anbārī conceived the grammatical cause as an element that necessarily entails the grammatical ruling once established within the linguistic system. In this respect, grammatical causation is neither purely conventional nor merely probabilistic; rather, it acquires a form of necessity through linguistic designation (waḍ'), which renders alternative grammatical outcomes inconceivable within the established system. Accordingly, al-Anbārī regarded consistency (ṭard) and contrapositive reasoning ('aks) as essential conditions for a valid grammatical cause, since the absence of these conditions would undermine the generalizability and binding force of grammatical analogy. Furthermore, the study shows that al-Anbārī evaluated both specification of the cause (takhṣīṣ al-'illa) and juristic preference (istiḥsān) as methodological threats that weaken the epistemic authority of analogy by introducing exceptions that cannot be rationally systematized. For this reason, he rejected their legitimacy within grammatical reasoning. Similarly, his insistence on grounding each grammatical ruling in a single cause reflects a deliberate effort to preserve the logical coherence and explanatory transparency of the grammatical system. It is through this tightly constrained conception of causation that al-Anbārī sought to transform grammar from a collection of transmitted linguistic facts into a disciplined field of rational inquiry governed by necessary principles.

GİRİŞ

Nahiv usûlü, "Nahiv ilminin ana ilkelerinin ve fer'î meselelerinin kendisinden istinbât edildiği deliller bütünü" ve "Nahvin tümel delilleri, bu delillerin delil oluş yönleri, delillerle istidlâl etme yöntemleri ve istidlâl sahibinin ahvâli hakkında araştırma yapan bir ilim" şeklindeki tanımlarla ele alınmıştır.¹ Bu çerçevede mezkûr disiplinin, Arap gramerinde hükmün üretildiği delil düzeni ile gerekçelendirilme keyfiyetini konu edinen teorik bir alan olarak teşekkül ettiği söylenebilir. İlgili alan, gramere dair fer'î meselelerin ardında yer alan bilgi zeminini ortaya koymayı amaçlamıştır. Bu doğrultuda semâ', kıyas, istishâb ve icmâ gibi deliller, nahiv hükümlerinin tespitinde kullanılan temel deliller arasında yer alır. Bununla birlikte söz konusu deliller, nahvin ilmî bir

¹ Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *Lüma' u'l-edille fî uşûli'n-nahv*, thk. Ahmed Abdülbâsit (Kahire: Dârü's-Selâm, 2018), 85; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn es-Süyûtî, *el-İktirâh fî uşûli'n-nahv ve cedeliḥ*, thk. Abdülhakîm Aṭıyye (b.y.: Dârü'l-Beyrûtî, 1427/2006), 21-23; Çağdaş araştırmacılardan Dr. Muhammed 'İd ise nahiv usûlünü "Arap nahiv usûlü, nahvin mesâilinin ve tatbiklerinin üzerine inşa edildiği hususlar, nahivcilerin fikir birliktelikleriyle görüş ayrılıklarında ve cedellerinde zihinlerini yönlendiren prensipler ile eserlerine, vücuda kan ve can veren damarlar misali hayat bahşeden kaynaklardır." şeklinde tanımlamıştır. bk. 'İd Muhammed, *Usûlü'n-Nahvi'l-Arabî fî nazari'n-nuhât ve re'yi İbn Madâ ve dav'i ilmi'l-luğati'l-hadîs*, mukaddime (Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1997), 5.

disiplin olarak meşrûiyetini sağlayan unsurları da ifade eder. Bu sebeple nahiv usûlü, bir hükmün doğruluğundan önce bu hükmün geçerli kabul edileceği şartlar meselesine yönelmiş ve Arap dilbiliminin metodolojik sınırlarını çizmiştir.

Arap dilinin düzenli bir yapıya sahip olduğunun benimsenmesi, nahiv usûlünün mâhiyetinin zeminini oluşturan bir kabuldür. Bu bağlamda dile dair kullanımların ıttirâdı, bu kullanımların aklî bir tertip içinde ele alınabileceği fikrini doğurmuştur. Dolayısıyla istikrar sağlayan yapıların genelleştirilebilir olduğu tasavvuru, nahvî bilginin imkanına olanak tanımıştır. Bu imkana aykırılık taşıyan lehçe farklılıkları ve şâz kullanımlar gibi asıl dile dair çeşitlilikler ise kendi bağlamları içerisinde açıklamaları bulunabilecek görünümeler olarak değerlendirilmiştir.² Neticede artık nahiv usûlü, doğal olarak dilsel düzenliliğin ortaya çıkışını açıklayan teorik bir hüviyet kazanmıştır.³

Bu kapsamda nahiv usûlünü, nahiv epistemolojisi⁴ olarak mütalaa etmek mümkündür. Çünkü bu disiplinin asıl odağı, dile ve gramere dair hükümler değildir. Asıl mesele, bu hükümlerin hangi epistemik zemin içerisinde ortaya çıktığıdır. Örneğin semâ' ile tespit edilen verinin genelleştirilme ölçütleri, istikrânın bağlayıcılık derecesi ve istisnâların anlamlandırılma biçimleri, nahvî bilginin geçerliliğini belirleyen ana başlıklardır. Bu yönüyle nahiv usûlü, dil hakkında bilginin imkanını, sınırlarını ve bağlayıcılık düzeylerini ele alan bir bilgi teorisi olarak öne çıkmaktadır.

Bu epistemolojik yapının merkezinde kıyas meselesi yer almıştır.⁵ Öyle ki kıyas, bilgi inşasına dair sürecin vazgeçilemez ve reddedilemez bir delili olarak kabul görmüştür. Hatta kıyası reddedenin nahvi de reddetmesi gerektiği yönünde söylemler gündem bulmuştur.⁶ Nitekim kıyas, nahivde hüküm istinbâtını sürekli kılan ve kuralların oluşumunu sağlayan temel bir yöntem olarak etüt edilmiştir.⁷

Mantıktaki kıyas, öncüller arasındaki zorunlu ilişkiye dayanan biçim odaklı bir çıkarım düzeni olarak tanımlanırken⁸ fıkıh usûlünde ise asıl ile fer' arasındaki irtibatı ortak benzerlik ve illet üzerinden sağlayan bir istidlâl yolu olarak kullanılmıştır.⁹ Nahivdeki kıyas ise semâ' ile sabit

² Ebû'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, thk. Muhammed Alî en-Neccâr (Beyrut: Dârü'n-Neşr, 1418), 1/83.

³ Yasir Suleiman, *The Arabic Grammatical Tradition* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999), 75.

⁴ Modern dönemde epistemoloji disiplini; bilginin imkanı, tanımı, kökeni ve kaynağı gibi oldukça geniş bir soru alanını kuşatmaktadır. Burada nahiv epistemolojisi ifadesiyle kastedilen nahiv ilminde ulaşılan tümel hükümlerin imkanını (tümel yargıların doğrulanabilirlik zemini) bu disiplinin sorgulaması açısındanadır.

⁵ Soner Gündüzöz, *"Kutsal Dil" in Yıkımı; İslâm Düşüncesinde Anlam Problemi* (İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024), 165.

⁶ Enbârî, *Lüma' u'l-edille*, 110.

⁷ Hamit Salıhoğlu, *Nahiv Usulü -Kemâleddîn İbnü'l-Enbârî'nin Luma' u'l-Edille Fî Usûli'n-Nahv Adlı Eseri Bağlamında-* (Ankara: İlâhiyât, 2021), 11.

⁸ 'Îd, *Usûlü'n-Nahv*, 67; Cumali Baylu, *Nahiv Usulünde İlet Teorisi ve Temel Nahiv İletleri* (Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023), 54.

⁹ Ebû İshâk Cemâlüddîn eş-Şîrâzî, *el-Lüma' fî usûli'l-fıkh*, nşr. Muhyiddin Dîb Müstû - Yûsuf Ali Büdeyvi (Dımaşk - Beyrut: Dârü İbn Kesîr, 1416/1995), 198; 'Îd, *Usûlü'n-Nahv*, 67-68.

olmuş ve sürekli kullanılan dil örneklerinin kural mertebesine yükseltilmesini ifade etmiştir. Benzer yapıların bu kurala dahil edilmesi, nahvî ahkâmlara genellenebilirlik ve bağlayıcılık kazandırmıştır. Bu sebeple kıyas, nahivde hüküm istinbâtının esas taşıyıcı unsuru olarak değerlendirilmiştir.¹⁰ Nahivdeki hükmün taşıyıcısı olan kıyasın merkezinde illet yer alır.¹¹ Bu çerçevede illet, makîs ile makîs aleyh arasındaki irtibatı sağlar. Böylece nahvî hükümlerin rasyonel zeminde temellendirilmesini mümkün kılar.¹²

Nahivdeki illetlere, yani nahvî illetlere dair bunların illet tartışmasındaki yerine değinmeksizin “Nahvî illetler ifadesinin medlûlü nedir?” sorusunun cevap bulması, nahiv ve Arap dilbilimi çerçevesinde önem arz etmektedir. Bu minvalde nahvî illetler ifadesi, ilk bakışta nahiv ilminde tesis edilen hükümleri doğuran illetler olarak tahayyül edilebilir. Ancak mezkûr ifade, İbn Cinnî’nin (öl. 392/1002) usûl metodolojisinde görülebileceği üzere sarf, belâgat, şiir, arûz vs. dahil olmak üzere Arap dil ilimleri çerçevesinde ortaya konulan ve dilsel hükümlerin niçin o şekilde varlığa geldiğini açıklamaya yönelik bütün gerekçeleri kapsayan genel bir adlandırma niteliği taşımaktadır.¹³ Dolayısıyla nahiv usûlü terkiibindeki nahiv kelimesinin, Arap dil ilimlerini kuşatıcı bir ilim olarak kabul görmesi ya da isimlendirmenin zikrû’l-cüz’ irâdetü’l-kül kabilinden mecâz olarak anlaşılması mümkündür. Netice olarak İbn Cinnî özelinde nahvî illetler ifadesi ile Arap dilbilimine ait illetlerin kastedilmesi veya bu kavramın kullanıma dahil edilmesi olağandır.

İbnü’l-Enbârî’deki “Nahvî illetlerin medlûlü nedir?” sorusu ise öncelikle onun kıyasa bakış açısıyla cevap kazanmaktadır. Ona göre nahivde kıyası inkâr etmek mümkün değildir. Nitekim nahiv ilminin tamamı kıyastan ibarettir. Zira İbnü’l-Enbârî nezdinde nahiv, Arapların sözleri üzerinde yapılan istikrâ ile çıkarılan kıyaslara dayalı bir ilimdir.¹⁴ Bahsi geçen ifadeler, nahiv ilminin kıyas temelli doğasını vurgulayan güçlü bir epistemolojik savunudur. Bununla birlikte artık nahvî illet kavramı, İbn Cinnî’den farklı olarak nahiv disiplindeki hükümleri istinbât eden anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca yine *Lüma ‘u’l-edille* eserinden hareketle kıyasa dair nakledilen örneklerin nahiv disiplinine aidiyeti göze çarpmakta ve nahvî illetler kavramının medlûlü, nahiv ilmi içerisindeki illetler şeklinde belirlenmektedir.

İlletin ontolojik veya epistemolojik statüsü arasında bu çalışma, Arap dilbiliminin ilmî otoritesinin temellendirilme zeminini İbnü’l-Enbârî’nin nahvî illet anlayışı üzerinden etüt etmektedir. Bu

¹⁰ Mâzin el-Mübârek, *en-Nahvü’l-Arabî el-’illetü’n-nahviyye neş’etühâ ve tetavvuruhâ* (b.y.: el-Mektebetü’l-Hadîsiyye, 1385/1965), 75-76.

¹¹ Suleiman, *The Arabic Grammatical Tradition*, 119.

¹² Mehmet Şirin Çıkar, *Kıyas Bir Nahiv Usûl Kaynağı* (Van: Ahenk Yayınları, 2007), 179.

¹³ İbn Cinnî, *el-Hasâ’is*, 1/49, 151-152, 155-156, 162.

¹⁴ Enbârî, *Lüma ‘u’l-edille*, 110.

doğrultuda araştırma, kıyasın merkezîliği ve kıyasın taşıyıcısı olan illetin ana tema statüsü üzerinden analitik bir hatta seyretmektedir.

Araştırmanın amacı, İbnü'l-Enbârî'nin nahvî illetleri, kelâmî illetlerin îcâb yönü ile fikhî illetlerin alâmet ve işaret yönü arasındaki gerilimde konumlandırma keyfiyetini ve bu konumlandırma sürecinde yaptığı epistemik tercihlerin mâhiyetini çözümlemektir. Aynı şekilde İbnü'l-Enbârî nezdinde Arap dilbiliminin, müstakil ve normatif bir ilim olarak meşrûiyet kazanmasını sağlayan rasyonel gerekçeler de incelemenin gözettiği diğer bir amaçtır.

Belirli sınırlılıklar gözetilerek yürütülen araştırmada İbnü'l-Enbârî'nin nahvî illet anlayışı, tema olarak belirlenmiştir. Akabinde onun *Lüma' u'l-edille fi usûli'n-nahv* adlı eseri üzerinden ilgili anlayışın izleri sürülmüştür. İnceleme, parametre sınırlaması bakımından nahvî illetlerin bağlayıcılığını belirleyen meselelerle (tard ve 'aks, tahsîsü'l-'ille, istihsân, bir hükmün iki illetle ta'lîli) sınırlandırılmıştır. Buna karşın nahiv usûlünün diğer ana ve tâlî usûl meseleleri araştırmanın kapsamı dışında bırakılmıştır. Bahsi geçen bu dört parametre, çalışmanın konusunu ve amacını yansıtan İbnü'l-Enbârî'nin nahvin ilmî otoritesini temellendirme meselesiyle yakından ilişkili olarak hiyerarşik bir seyir takip etmektedir. Bu bağlamda parametre seçimi, önce illet-hüküm zorunluluğunu tard ve 'aks ile sağlamayı, ardından bu zorunluluğu istisnâya açan illetin tahsîsini reddetmeyi, tahsîsin pratik ve metodik karşılığını istihsân üzerinden kırmayı ve nihayet zorunluluğu bir hükümde tek illet anlayışıyla tamamlamayı gözetmektedir. Bu doğrultuda her parametrenin, kendisinden sonraki parametrenin problem alanına ilişmesi beklenmektedir. Ayrıca nahvî illetlerin mâhiyeti çerçevesinde çalışmada İbnü'l-Enbârî öncesi usûl geleneğine yapılan sınırlı atıflar, onun nahvî illeti hangi teori üzerinden konumlandığını gösteren referans düzeyiyle sınırlandırılmıştır. Bu minvalde çalışma, kişi-eser-parametrelerden oluşan dar bir küme içerisinde nahvî illetin ontolojik ve epistemolojik statüsünü görünür kılarak müellifin bunlar vasıtasıyla Arap dilbiliminin meşrûiyet zeminini tesis etmeyi tasarladığını bir hipotez olarak öne sürmektedir.

İbnü'l-Enbârî'nin ilmî şahsiyetini ve onun nahiv usûlüne dair tasavvurunu konu edinen çağdaş araştırmalar literatürde mevcuttur. Bunlar arasında Cemîl İbrâhîm 'Allûş'un *İbnü'l-Enbârî ve cühûdühû fi'n-Nahv*,¹⁵ Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî'nin *Ebü'l-Berekât el-Enbârî ve dirâsetühü'n-nahviyye*,¹⁶ Muhammed Sâlim Sâlih'in *Usûlü'n-nahv dirâse fi fikri'l-Enbârî*,¹⁷ Ahmed Abdülbâsit'in *Ebü'l-Berekât*

¹⁵ Cemîl İbrâhîm 'Allûş, *İbnü'l-Enbârî ve cühûdühû fi'n-nahv* (Beyrut: Câmiatü Keddîs Yûsuf, Ma'hedü'l-Âdâbî'sh-Şarkîyye, Doktora Tezi, 1977), 1-403.

¹⁶ Fâdıl Sâlih es-Sâmerrâî, *Ebü'l-Berekât el-Enbârî ve dirâsetühü'n-nahviyye* (Bağdat: Dârü'r-Risâle, 1395/1975), 1-332.

¹⁷ Muhammed Sâlim Sâlih, *Usûlü'n-nahv dirâse fi fikri'l-Enbârî* (Mısır: Dârü's-Selâm, 2006), 1-565.

İbnü'l-Enbârî ve kitâbühû (Lüma' u'l-edille fî uşûli'n-naḥv) beyne'l-ibdâ' ve't-taklîd,¹⁸ Rizki Gumilar'ın *Mezâhirü't-ta'îli'n-naḥvî fî kitâbi Esrârî'l-Arabiyye li-bn'i-Enbârî*,¹⁹ Mâzin Alî Yûsuf Ebû 'Îd ile Bâsim Abdurrahmân Sâlih el-Bâbilî'nin *Usûsü't-tefkîrî'l-ilmî 'inde Eb'l-Berakât el-Enbârî fî'l-uşûli'n-naḥviyye*²⁰ adlı çalışmaları ve Cemîl Kâsım Ahmed'in *el-İlelü'n-naḥviyye ve envâ'ühâ 'inde İbni'l-Enbârî fî kitâbihî Esrârî'l-Arabiyye*²¹ bildirisi, araştırmannın tespit edebildiği Arapça kaynaklar arasında zikredilebilir. Bunun yanı sıra Hamit Salihoglu'nun Türkçe literatüre kazandırdığı *Nahiv Usulü - Kemaleddîn İbnü'l-Enbârî'nin Luma' u'l-Edille fî Usûli'n-Nahv* adlı eseri²² de İbnü'l-Enbârî'nin nahiv usûlü düşüncesini doğrudan *Lüma' u'l-edille* merkezinde ele alması bakımından dikkatleri celbetmektedir. Bütün bunlara ek olarak Yasir Suleiman'ın *The Arabic Grammatical Tradition* adlı kitabındaki "Al-Anbari and in the ta'îl Arabic Grammatical Tradition" bölümü, İbnü'l-Enbârî'nin ta'îl düşüncesine odaklanmaktadır.²³

Mezkûr çalışmalar, İbnü'l-Enbârî'nin nahiv usûlü ilmindeki öncülüğünü ve sistemleştirme misyonunu sorgulamaktadır.²⁴ Bununla birlikte bu çalışmalar, daha çok fıkıh usûlünün onun nahiv usûlü düşüncesi üzerindeki etkisini, nahiv usûlünde tasarladığı deliller hiyerarşisini, nahvî kıyas anlayışını ve nahvî illetlerin mâhiyetine dair görüşlerini tartışmaya açmaktadır. Ne var ki bu çalışma, İbnü'l-Enbârî'nin nahiv ilminin meşrûiyetini tesis etme sürecinde özellikle illetin bağlayıcılık şartlarını nasıl kayıt altına aldığını,²⁵ kıyasın istidlâl gücünü sürdürebilmek adına nahvî illetlere atfettiği statüyü ve bu çerçevede tard-'aks, tahsîsü'l-'ille, istihsân ve bir hükümde tek illetin gözetimi gibi parametreleri ilişkili oldukları epistemik hatlar üzerinden değerlendirme biçimini ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu itibarla inceleme, İbnü'l-Enbârî'nin nahvî illetlere bakışını bahsi geçen parametreler ekseninde çözümleyerek onun nahiv disiplininin ilmî ve metodolojik zeminini inşa etme keyfiyetini, bu belirli parametreler çerçevesindeki illet anlayışı ve bu anlayışın nahvin müstakil bir ilim olarak meşrûiyetini sağlaması ilişkisi cihetinden ve

¹⁸ Ahmed Abdülbâsit, "Ebû'l-Berakât İbnü'l-Enbârî ve kitâbühû (Lüma' u'l-edille fî uşûli'n-naḥv) beyne'l-ibdâ' ve't-taklîd", *Kırâatü't-türâsi'l-'Arabî ve'l-İslâmî beyne'l-mâdî ve'l-hâdîr* (Mısır: Câmiatü Kanâtî's-Süveys, 2017), 7-49.

¹⁹ Rizki Gumilar, "Mezâhirü't-ta'îli'n-naḥvî fî kitâbi Esrârî'l-Arabiyye li-bn'i-Enbârî", *El-Ibtikar* 9/2 (2020), 46-60.

²⁰ Mâzin Alî Yûsuf Ebû 'Îd - Bâsim Abdurrahmân Sâlih el-Bâbilî, "Usûsü't-tefkîrî'l-ilmî 'inde Eb'l-Berakât el-Enbârî fî'l-uşûli'n-naḥviyye", *Mecelletü'l-Lugati'l-Arabiyye* 22/49 (2020), 11-36.

²¹ Cemîl Kâsım Ahmed, "İlelü'n-naḥviyye ve envâ'ühâ 'inde İbni'l-Enbârî fî kitâbihî Esrârî'l-Arabiyye", *Hicri Altıncı Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2025), 237-260.

²² Hamit Salihoglu, *İbnü'l-Enbari*, 196.

²³ Suleiman, *The Arabic Grammatical Tradition*, 109-144.

²⁴ Sâlim Sâlih, *Usûlü'n-naḥv*, 533-538.

²⁵ Resul Sevinç, İbnü'l-Enbârî'nin illeti zayıflatabilecek yönlelere karşı nahvî illeti güçlendirmeye özel bir önem atfettiğini belirtmektedir. bk. Resul Sevinç, *Tarihi Seyri İçerisinde Özellikleri ve Türleri ile Arapçada İlet Nazariyesi (el-İzâh fî 'İleli'n-Nahv Örneği)* (Rize: STS Yayıncılık, 2015), 42.

haysiyetinden görünür kılmayı amaçlamaktadır. Bu yönüyle çalışmanın, mevcut literatürdeki boşluğu dolduracağı öngörülmektedir.

Araştırmanın ana problemi, konusu ile doğrudan ilişkili olan “İbnü’l-Enbârî’nin nahvî illet anlayışı, nahiv ilminin bir disiplin olarak ilmî otoritesini tesis etmekte midir?” sorusudur. Nahvî hükümlerin keyfî benzerliklerden ayrıştırılarak hükmü zorunlu olan bir disiplin haline gelmesi, illetin mâhiyetine atfedilen epistemik statü ile doğrudan ilişkilidir. Bu kapsamda “İbnü’l-Enbârî’nin nahvî illetlerin mâhiyetine dair düşüncesi nedir?” sorusu da bahsi geçen esas problemin çözümünü sağlayacak yan problem olarak kritik edilmiştir. Söz konusu sorulara cevap verebilme adına İbnü’l-Enbârî’nin nahiv usûlüne dair görüşlerinin kendi bağlamı içerisinde doğrudan birincil kaynaklar üzerinden incelenmesi gerekmektedir. Bu sebeple araştırmada nitel araştırma yöntemleri kapsamında doküman analizi deseni tercih edilmiştir.

1. Nahiv Usûlünün Temel Delilleri

İbnü’l-Enbârî, nahiv ilminin delillerini nakil, kıyas ve istishâb-ı hâl olmak üzere üç ana kategori altında değerlendirmektedir.²⁶ Bu üçlü tasnif, delillerin mertebeleriyle birlikte ele alınmakta ve her bir delilin nahivdeki konumu, bağlayıcılık derecesi ve işlevi açıklığa kavuşturulmaktadır.²⁷ En yüksek mertebeyi teşkil eden nakle dayalı delil, doğrudan semâya dayandığı için dilin vaz’î sınırlarını en sahih biçimde yansıtan ana referans kabul edilmektedir. Ancak yine de naklî delil çeşitleri arasında bir kuvvet sıralaması ve hiyerarşi bulunmaktadır. Buna göre naklî delil, mütevâtir ve âhâd olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Mütevâtir; Kur’ân, sünnetten mütevâtir olarak gelen rivâyetler ve Arapların lafızlarıyla sabit, meşhur sözlü kullanımlarından müteşekkildir. Bu kısım, nahiv ilminde kesin bilgi ifade eden delillerden olup kat’î delil mertebesindedir. Dolayısıyla bu tür nakil, ilim ifade eder ve nahivde hükmün sabit olması için doğrudan yeterlidir.²⁸

Naklin ikinci kısmını oluşturan âhâd haber ise Arap dili âlimlerinden bir kısmının tek başına naklettiği haber türüdür. Bu neviden olan nakillerde tevâtüre dair şartlar aranmaz. Buna rağmen âhâd haber, nahivde delil olarak telakki edilir ve kendisiyle hüküm verilir. Ne var ki bu tür haberin bilgi mi yoksa zan mı ifade ettiği hususunda ihtilaf meydana gelmiştir. Âlimlerin

²⁶ Enbârî, *Lüma’u’l-edille*, 86; Süyûtî, söz konusu delil sisteminin İbn Cinnî’de semâ, kıyas ve icmâ olmak üzere üçlü bir yapı halinde tespit edildiğini belirtmekle birlikte kendisi İbn Cinnî ile İbnü’l-Enbârî’nin delil tasniflerini birleştirerek semâ, kıyas, icmâ ve istishâb-ı hâlden oluşan dörtlü bir delil düzeni önermektedir. bk. Süyûtî, *el-İktirâh*, 21-22.

²⁷ Suleiman, *The Arabic Grammatical Tradition*, 113.

²⁸ Enbârî, *Lüma’u’l-edille*, 93.

çoğunluğu, âhâd haberin zan ifade ettiğini söylemiştir. Bunun aksine bazılarına göre ise âhâd haberler, ilim ifade etmektedir.²⁹

İbnü'l-Enbârî'ye göre ikinci delil kıyastır. Kıyas, Arapların dil kullanımlarından nakille sabit olmuş bir aslın hükmünün, aralarında müşterek bir gerekçe bulunması sebebiyle nakledilmemiş bir fer' e taşınmasını esas alan istidlâl biçimidir.³⁰ Bu yönüyle kıyas, sınırlı dil örneklerini aşarak dildeki düzenliliği ve genellenebilirliği temin eden epistemik araçlardan biridir. Nahvin, işitilen lafızların nakliyle yetinmeyip kural üretme iddiası taşıması, kıyası zorunlu bir delil haline getirmiştir. Nitekim nahivciler, kıyasın inkârını çoğu zaman nahvin inkarı ile eşdeğer görmüşler, nahvin istikrâ yoluyla elde edilen ölçütler üzerinden işlerlik kazanacağını vurgulamışlardır.³¹ Bu noktada nahvin, sadece rivâyet ve nakle dayalı bir disiplin olarak tasavvur edilmesi mümkün değildir. Zira böyle bir kabul, nahvi zorunlu olarak kıyasa ve aklî istidlâl kapalı hale getirir. Ne var ki dilin yapısı, bu tür bir sınırlamayı kaldıramayacak ölçüde geniş ve üretkendir. Bunun gerekçesi olarak lafızlara etki eden âmillerin sınırlı ve sayıca az oluşu zikredilebilir. Buna karşılık lafızlar ve onların taşıyabileceği anlamlar çoktur ve fiilen sınırsızdır. Sınırlı olan bir unsurla sınırsız olanı kuşatmak mümkün olmadığından nahiv hükümlerinin sadece nakille sabit örneklerle sınırlandırılması, dilde ifade edilebilecek pek çok mananın hükümsüz kalmasına yol açar. Bu durum ise lafızların manalara vaz' edilmesindeki hikmete aykırılık taşır. Bu sebeple dilin yapısı gereği nahiv ilminin nakille birlikte zorunlu olarak kıyasa ve akla dayanması gerekir.³²

Bununla birlikte nahiv usûlünde kıyas, tek tip bir istidlâl olarak telakki edilmemekte, epistemik bağlayıcılığı bakımından üç kısma ayrılmaktadır. İbnü'l-Enbârî'ye göre kıyas türleri içerisinde istidlâl bakımından en güçlü olanı illet kıyasıdır.³³ Bu kıyas türünde fer', kendisinden önce hakkında hüküm sabit olmuş asıl unsura, o hükmün dayandığı illet aracılığıyla tâbi kılınır. Bu bağlamda kıyasın rükünleri asıl, fer', illet ve hükümden oluşur. Nâibü'l-fâilin merfû' oluşuna dair kıyas, bu meseleye örnek teşkil eder.³⁴ Buna göre fiilin kendisine isnâd edildiği bir ismin -fâilde olduğu gibi- merfû' olması gerektiği kabul edilir. Bu tertip içinde fâil asıl, fâilin yerine geçen öge ise fer' konumundadır. Her iki durumda da hükme götüren ortak illet isnâddır ve bu illetin gereği

²⁹ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 94.

³⁰ İbnü'l-Enbârî'nin bir diğer kıyas tanımı, aynı manada oldukları sürece nakledilmeyeni nakledilene hamletmek şeklindedir. bk. Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn el-Enbârî, *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb ve Lüma'u'l-edille*, thk. Saîd el-Afgânî (Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1391/1971), 45.

³¹ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 110; Ebû Bekr İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, thk. Abdülhüseyn el-Fetlî (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996), 35.

³² Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 115.

³³ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 122.

³⁴ Hamit Salihoglu, *Nahiv Usulü*, 146.

olarak hüküm, yani merfûluk, asıldan fer' e aktarılır. Merfûluğun aslı fâilken nâibü'l-fâil ise bu hükmü, isnâdın ortak sebep oluşu sayesinde kazanır.³⁵

Kıyasın hiyerarşik sistemindeki en üst mertebesi olan illet kıyasının yanı sıra hemen alt kademesindeki kıyâsü's-şebah, asıl ile fer' arasındaki benzerlik ilişkisine dayanır. Bu türün zorunlu bir illet tespitine dayanmadığı için bağlayıcılığı sınırlıdır. Bununla birlikte en alt tabakadaki kıyâsü't-tard ise hükmün salt birlikte bulunma olgusuna dayanması sebebiyle istidlâl değeri en zayıf olan kıyas türü olarak değerlendirilir. Bu sistemde “kıyâsü'l-‘ille” aslî, “kıyâsü's-şebah” tâlî, “kıyâsü't-tard” ise tartışmalı bir istidlâl tarzı olarak kabul edilir.³⁶

2. Nahvî İletlerin Mâhiyeti

İlet, Arap dilbiliminin ilk safhalarında tabiatı itibarıyla dilin ruhundan ve sezgiden beslenen bir niteliği hâizdir.³⁷ Hicrî dördüncü asra gelindiğinde ise illetin sınıflandırması ve amaçları belirlenmiştir. Böylece ta'lîl, kâideleri gerekçelendiren bir işlevden soyutlanarak onları etkileyen bir esasa dönüşmüş, illet arayışı nahvî araştırmaların temel amaçlarından biri haline gelmiştir. Bu süreçte illet, farklı açılardan sınıflandırılarak ona ulaşma yolları ve sıhhat şartları tespit edilmeye çalışılmıştır.³⁸

Nahvî illetlerin mâhiyeti, onun yaklaştırıldığı düşünceye bağlı olarak ontolojik yahut epistemolojik bir karakteri hâizdir. Bu çerçevede nahvî illet, kelam disiplininin metodolojisine yakın addedildiğinde dilsel hükmün arkasında işleyen zorunlu ve zâfî bir yapı varsayımı ön plana çıkmıştır. Bu düşüncede artık illet, hükmün varlık şartını temellendiren bir ilke gibi kabul görmüştür. Dolayısıyla nahvî hüküm, dilin içkin düzenine ilişkin ontolojik bir açıklama çerçevesinde ele alınmak zorunda kalmıştır. Ontolojik açıklama da hükmün varlık gücünü artırmış ancak yorum alanını sınırlandırmıştır.

İletin fikhî düşünme tarzına yaklaştırılması durumunda ise nahvî illetler, dilsel olgular arasındaki benzerlikleri tespit eden ve illetin ma'lûle işaret ettiği epistemik bir bilgi faaliyeti olarak şekillenmiştir. Bu bağlamda illet, hükmün uygulanabilirliğini ve aktarım sınırlarını belirleyen epistemik bir ölçüt olarak işlem görmüştür. Neticede de hükmün bağlayıcılığı, gözlemlenen veriyi açıklama kapasitesine dayanmıştır. Ontolojik açıklama tarzının aksine ise epistemolojik açıklama tarzı, ihtimalleri artırarak hükmün gücünü azaltmış, ancak yorum alanını genişletmiştir.³⁹

³⁵ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 108-109.

³⁶ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 122-123.

³⁷ Mehmet Cevat Ergin, “Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine”, *Marife* 9/1 (2009), 160-163.

³⁸ Sâlim Sâlih, *Usûlü'n-nahv*, 543.

³⁹ Çalışmada kullanılan ontoloji ve epistemoloji nitelemeleri, klasik metinlerde bu lafızlarla yer alan yerleşik kategorilerden öte çalışmanın okuması neticesinde tercih edilen kavramsallaştırmalardır. Bu itibarla epistemolojik kavramsallaştırması; illetin hükmü bildiren, ona ulaştıran ve kıyas aracılığıyla teşmilini mümkün kılan emâre

Nahiv usûlü ilminde nahvî illetlerin mâhiyetine dair farklı düşünceleri benimseyen müellifler ve bunların kitaplarındaki görüş ayrılıkları, dilin içerisinden dile dair teknik düşünce farklılıklarından ziyade bu gerekçelerin hangi epistemik sahaya yaklaştırıldığıyla doğrudan ilişkilidir. Nitekim bazı âlimler nahvî illeti, fıkıh ilmindeki illet anlayışına yaklaştırarak onu hükme delâlet eden ve bağlayıcılığı dışsal irâdeye dayalı bir emâre olarak değerlendirmiş,⁴⁰ bazıları ise kelâm sahasındaki illet planını esas alarak nahvî illeti hükmü zorunlu kılan ve aklî bakımdan başka türlü tasavvur edilemeyen bir gerekçe şeklinde konumlandırmışlardır.⁴¹

Nahiv usûlünde kıyasın bir delil yöntemi olarak kabul edilmesi, öncelikle şu soruları kaçınılmaz kılacaktır: Bir nahvî hükmün başka bir hükme taşınmasını mümkün kılan şey nedir? Asıl ile fer‘ arasında kurulan bu ilişki, salt lafzî bir benzerliğe mi dayanır yoksa hükmü zorunlu kılan bir bağ mı gerektirir? Eğer nahivde hüküm sırf birlikte bulunma veya yüzeysel müşâbehet üzerinden tesis edilecekse bu durumda hükmün bağlayıcılık iddiasının dayanağı nedir? Aksi halde nahvî istidlâl keyfî benzerliklerden ibaret bir faaliyet haline gelmez mi? İşte bu sorular, kıyasın temel bir ilkeye ihtiyaç duyduğunu gösterir.

Nahiv usûlünde kıyasın meşrûiyeti kabul edildikten sonra istidlâl merkezine zorunlu olarak illet kavramı yerleşir. Ancak burada sorulması gereken öncelikli sorular da şunlardır: Nahivde bahsi geçen illet, bir zorunluluğu mu ya da alâmeti mi ifade eder? Başka bir deyişle nahivde bahsi geçen bu illet, nahivcinin dil örneklerinden sonra ortaya koyduğu açıklayıcı bir varsayım mıdır, yoksa dilde kendiliğinden var olan zorunluluğun kavramsal bir ifadesi midir? Arapların bu şekilde konuşması nedeniyle mi nahvi kural böyle konulmuştur yoksa nahvî kural böyle olduğu için mi Araplar bu şekilde konuşmuştur?

2.1. İbnü'l-Enbârî Öncesi Nahiv Usûlünde İlet Tartışmaları

Nahiv ilminin kesin ve tutarlı bir disiplin olarak temellendirilmesi sürecinde illetin epistemolojik ve ontolojik statüsü başlıca tartışma alanlarından birini oluşturmuştur. Bu doğrultuda İbnü'l-Enbârî'nin nahvi, vaz'î bir düzen içinde işleyen ve aklî tutarlılıkla temellendirilen ilmî bir disiplin olarak inşa etme çabasını kavrayabilmek için nahiv usûlü geleneğinde illete dair teorik birikimin dikkate alınması elzemdir. Bu itibarla İbnü'l-Enbârî öncesinde nahiv usûlüne ilişkin meseleleri içeren kayda değer bir teorik birikim mevcuttur. Mevcut birikimin izleri, nahivde kıyas ve ta'îlin

vasfından hareketle öne sürülmektedir. Ontolojik kavramsallaştırması ise illetin zâtilik ve îcâb vasfı üzerinden şekillenmektedir. Nitekim bu düşüncede illet, hükmün dil sistemindeki iç zorunluluğunu taşıyan bir temel hüviyeti kazanmaktadır. Buradan hareketle emâre merkezli okumada yorum alanının genişlediği, zâtilik ve îcâb merkezli okumada hükmün daha sabit ve bağlayıcı bir yapıya kavuşarak yorum alanının daraldığı şeklinde bir okuma yapmak mümkündür.

⁴⁰ Ebü'l-Hüseyn el-Basrî, *el-Mu'temed fi usûli'l-fıkh*, nşr. Halîl el-Meys (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1403), 2/271; Süyûtî, *el-İktirâh*, 108.

⁴¹ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/48; Süyûtî, *el-İktirâh*, 96.

henüz müstakil bir usûl dili kazanmadan önceki ilk teşekkül safhalarına kadar uzanmaktadır. Rivâyete göre nahivde ta'lîl faaliyetinde bulunan ve nahivde kıyası uygulamaya yönelen ilk dil âlimi Abdullah b. Ebî İshâk el-Hadramî (öl. 117/735) olmuştur.⁴² Onun ardından Halîl b. Ahmed (öl. 160/776), Arapların fıtrî söyleyişlerini rasyonel gerekçelerle temellendirerek ve kıyası tahkim ederek nahve metodolojik bir yön kazandırmıştır.⁴³ İlgili safhayı takiben Sîbeveyhi (öl. 180/796), İbnü's-Serrâc (öl. 316/929), Zeccâcî (öl. 337/949) ve İbn Cinnî gibi isimler bu çerçevenin tedricî teşekkülünde belirleyici katkılar sağlamışlardır.⁴⁴

Bu disiplin geleneği içerisinde İbnü's-Serrâc, nahiv usûlü literatüründe usûl adlandırmasını eser başlığında açık biçimde kullanan ilk isimlerden biri olarak zikredilmektedir. Ancak onun *el-Uşûl* adlı eseri, müstakil bir nahiv usûlü kitabı olmaktan çok bir nahiv kitabı hüviyetindedir.⁴⁵ Bununla birlikte İbnü's-Serrâc, nahvî illetleri iki kısma ayıran önemli bir ayrıma işaret etmektedir.⁴⁶ Bu minvalde iki kısım illetten ilki, Arapların konuşma tarzına ulaştıran ve dilin kullanımını öğrenmeyi mümkün kılan illetlerdir. Söz gelimi "Bütün fâiller merfû'dur." önermesi bu illet türünün örneğidir.⁴⁷ İletlerden ikincisi ise "illetü'l-'ille" şeklinde kavramsallaştırılmış olup "Fâil neden merfû'dur?", "Mef'ûl bih niçin mansûbdur?" veya "Neden yâ ile vâv harekeli olup kendilerinden önceki harf meftûh olunca bu iki harf elife kalbedilir?" türünden sorulara verilen izahları içermektedir. İbnü's-Serrâc'a göre bu ikinci tür illetler, Arapların konuşma tarzını kazandırmamakla birlikte onların koyduğu usûl ve kaidelerdeki hikmeti açığa çıkarmaktadır.⁴⁸

İbnü's-Serrâc'ın iki tür illet taksiminin ardından Zeccâcî'nin, illetin îcâb taşıyıp taşımadığı meselesini tartışmaya açması, usûl geleneğinde nahvî illetin ontolojik konumunun da müstakil bir problem olarak incelenmeye başladığını göstermesi bakımından mühimdir. Nitekim o, nahvî illetlerin mâhiyetini sorguladığı pasajda tartışmaya doğrudan nahiv illetlerinin "mûcib" olmadığını ifade ederek başlamakta ve nahvî illeti, ma'lûlünü zorunlu olarak meydana getiren hakiki bir sebep seviyesinde görmeyip hükmü açıklamak üzere vaz' ve kıyas çerçevesinde istinbât edilen gerekçeler olarak konumlandırmaktadır.⁴⁹ Bu bağlamda nahvî illetin ontolojik düzlemde

⁴² 'Îd, *Usûlü'n-Nahv*, 69.

⁴³ 'Allûş, *İbnü'l-Enbârî*, 166; 'Îd, *Usûlü'n-Nahv*, 124.

⁴⁴ Sâmerrâî, *Ebü'l-Berekât el-Enbârî*, 154, 156, 190; Şevkî Dayf, *el-Medârisü'n-nahviyye* (Kahire: Dârü'l-Meârif, 1968), 80-90; 'Allûş, *İbnü'l-Enbârî*, 169; Gumilar, "Mezâhirü't-ta'lîlî'n-nahvî", 53; Ergin, "Arap Dilinde Nahiv İletleri Üzerine", 163-165; Ramazan Kılıç, "Klasik Dönem Arap Gramer Metodolojisinde Akli Çıkarım Yöntemleri", *Klasik Dönem Arapça Gramer Sistemi: Metodolojik Bir İnceleme*, ed. İrfan Köse (Gaziantep, Özgür Yayınları, 2025), 65-80.

⁴⁵ Sâmerrâî, *Ebü'l-Berekât el-Enbârî*, 156.

⁴⁶ Soner Gündüzöz, "Semantik Bağlantıları Ekseninde İbnü's-Serrâc'ın Usûl Teorisi ve Temel Bağdaşıklık Modeli", *İslâm Dilbilim Geleneğinde Anlam Teorileri*, ed. Ömer Türker – Kübra Şenel (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2020), 29.

⁴⁷ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, 35.

⁴⁸ İbnü's-Serrâc, *el-Uşûl*, 35.

⁴⁹ Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî, *el-Îzâh fî 'ilelî'n-nahv*, thk. Mâzin el-Mübârek (Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1406/1986), 64.

tesir icra eden sebep olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü illet ile hüküm arasında zorunlu bir sebebiyet ilişkisi bulunmamaktadır. Dolayısıyla nahvî illet, bu düşünce özelinde kelâmî veya mantıkî anlamda zorunluluk ifade eden illet tipolojisinden ayrılmaktadır.

Zeccâcî'nin bu genel çerçeveyi ta'limî, kıyâsî ve cedelî-nazarî şeklinde üçlü bir illet tasnifiyle sürdürmesi, söz konusu düşüncenin teorik çerçevesini daha açık biçimde görünür kılmaktadır. Bu bağlamda ta'limî illet, Arap kelâmının öğretimini ve mevcut dilsel hükmün tespitini gösterme işlevini hâizdir.⁵⁰ Dolayısıyla bu düzeyde illet, yerleşik kullanımı ortaya koyan öğretici bir izah zemini sunmaktadır. Söz gelimi "inne"nin ismini nasbetmesi ve haberini ref' etmesi, Araplardan bu şekilde işitilmiş ve bu tarzda öğrenilmiş olması üzerinden açıklanmaktadır.⁵¹

Kıyâsî illet ise açıklamanın öğretim düzleminden analogik temellendirme düzlemine taşındığı ikinci seviyeyi temsil etmektedir. Burada mesele, "Araplardan bu şekilde işitildi ve öğrenildi." ifadesiyle sınırlı kalmamakta, aynı hükmün hangi benzerlik ilişkisi üzerinden başka örneklerle uygulanabileceği sorusu öne çıkmaktadır. Örneğin "inne" ve kardeşlerinin âmil olma işlevinin müteaddî fiile benzerlik üzerinden açıklanması bu tür illetin tipik yansımasıdır.⁵²

Zeccâcî'nin düşüncesinde cedelî-nazarî illet ise konunun en soyut ve en teorik yönünü teşkil etmektedir. Bu aşamada mesele, hükmün nasıl öğrenildiği ya da hangi örneğe kıyas edildiği noktasını aşarak bizzat işletilen kıyasın dayanağına, tercih edilen benzerlik yönünün mâhiyetine ve ortaya konulan açıklamanın sistem içi tutarlılığına yönelmektedir. Nitekim "Bu harfler fiillere hangi yönden benzetilmiştir?", "Niçin asıl yapı yerine fer'î yapı esas alınmıştır?" ve "Niçin bazı bağlamlarda takdim câiz görülürken diğer bağlamlarda takdim menedilmiştir?" türünden sorular, illetin doğrudan nazarî muhâkemenin ve cedelî tenkidin konusu haline geldiğini göstermektedir.⁵³ Zeccâcî'nin yanı sıra nahvî illetlerin mâhiyetini müstakil ve sistemli biçimde tartışmaya açan, bu illetleri fikhî ve kelâmî illetlerle karşılaştırmalı olarak ele alan kurucu figür İbn Cinnî'dir.⁵⁴ Bu aşamada illetin fikhî emâre ile kelâmî zorunluluk arasındaki statüsü daha teorik ve ayrıntılı biçimde soruşturulmuştur. Söz konusu tarihi gelişim, İbnü'l-Enbârî'nin nahiv illetlerinin mâhiyetine ve kesinliğine dair tesis edeceği teorik zeminin de son halkasını oluşturmuştur.

⁵⁰ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64.

⁵¹ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64.

⁵² Zeccâcî, *el-Îzâh*, 64.

⁵³ Zeccâcî, *el-Îzâh*, 65.

⁵⁴ Sâmerrâî, *Ebü'l-Berekât el-Enbârî*, 154-161; 'Îd, *Usûlü'n-Nahv*, 115; Saîd el-Efgânî, *Fî usûli'n-nahv* (Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987), 100-105; Muhammed el-Habbâs, "Âşâr Uşûliyye fî Haşâ'îş İbn Cinnî", *el-Luğa el-'Arabiyye* 8/2 (1 Ekim 2006), 201-204; Yaşar Daşkiran, "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar", *İslâmî Araştırmalar Dergisi* 32/3 (2021), 725.

Bu noktada İbn Cinnî'ye göre Arap dilbilimi,⁵⁵ rastlantısal kullanımların sonucunda oluşmuş bir ilim dalı değildir.⁵⁶ Bu dil, tab' ve hiss ekseninde işleyen düzenli bir sisteme sahiptir. Bu ekseninde onun nahvî illet anlayışı, dildeki hükmü doğuran ilişkiyi fıkıhtaki dışsal ve normatif emâre anlayışından, kelâmdaki metafizik zorunluluk düşüncesinden farklı olarak dilin işlevsel ve yapısal gerekliliğine dayanmaktadır. Ancak nahvî illetlerin tezâhürleri itibarıyla fikhî illetlerden daha çok kelâmî illetlere yakınlığı söz konusudur.⁵⁷ Kelâmî illetler ise aksi düşünölemeyecek aklî gerekçelerdir. Söz gelimi siyah ile beyazın tek bir mahalde bir araya gelmesinin muhal oluşu kelâmî illetlere örnek teşkil eder.⁵⁸ Aynı şekilde bir cismin bir anda hareketli ve sâkin oluşu da bâtıldır. Çünkü bunun fiilî olarak gerçekleşmesi ve hatta zihinde tasavvuru dahi mümkün gözökmemektedir.⁵⁹ Zorunluluk ve imkansızlık üzerinden illet fikri, dil olgularının gerekçelendirilmesinde de işletilmektedir. Örneğin mîzân ve mî'âd gibi kelimelerde yâ harfinin, kesreden sonra gelen sâkin vâvın telaffuzda doğurduğu ağırlık sebebiyle ondan dönüştüğünün söylenmesi, salt biçime dayalı bir dönüşüm tespiti olarak değerdendirilemez. Aksine bu açıklama, konuşanı yönlendiren tabii bir zorunluluğa, yani hissın doğrudan tanıklık ettiğı bir hafiflik-ağırlık ilişkisine dayandırılmaktadır. Buna ilaveten sâkin ile bir kelimeye başlamanın muhal oluşu da bu türdendir.⁶⁰ Bu yönüyle illet, vazgeçilmez bir niteliğe sahip olup hükmü sonradan gerekçelendiren tâlî bir unsur olmaktan çıkar ve artık kelâm ilminde aklî illetin üstlendiğı işleve benzer şekilde hükmü zorunlu kılan bir neden olarak konumlandırılmaktadır.⁶¹

Kelâmî illetlerin aksi düşünölemeyen ve hükmü îcâb ettiren niteliğinin yanı sıra fikhî illetler, hükümlerin vukûuna delâlet eden işaretler ve alâmetler konumundadır. Bu illetlerdeki hikmetler, çoğu zaman muhataplara kapalıdır ve açıkça görünür değildir. Nitekim hac menâsikinın tertibi, tahâret, namaz ve talâk gibi ibadet ve muâmelâtın farz kılınışı, bunların yapılmasını emreden bir nassın vârid olmasına dayanır. Aynı şekilde namazların niçin beş vakit kılındığının, rekât sayılarının niçin bu şekilde belirlendiğinin veya namazlardaki tesbîh ve tilâvetlerin sayılarındaki farklılığın hikmet ve maslahatının ne olduğu bilinemez. Bu tür hususlarda nefsin, sebebini ve kendisi için konulduğu gayeyi kavrayarak tatmin olması söz konusu değildir.⁶²

Kelâmî illetlerin seviyesine yakın olan nahvî illetlerin yanı sıra fikhî illetlere yakınlık gösteren mücevvice niteliğinde nahvî illetler de bulunmaktadır. Çünkü nahvî illetlerin tamamının mûcibe

⁵⁵ Nahvî illetler ifadesinin medlûlü noktasında müellifler arasındaki düşünce farklılığına önceden temas edilmişti.

⁵⁶ Recep Yartaşı, *Mu'tezile ve Belâgat (IV. ve V. Asır)*, ed. Hüseyin Arslan (İstanbul: İFAV, 2025), 75.

⁵⁷ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/48.

⁵⁸ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/145.

⁵⁹ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/145.

⁶⁰ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/145.

⁶¹ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/49.

⁶² İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/48.

nitelikte oluşu dilin mantığına aykırılık taşır. Zira dilde gözlemlenen her hüküm, kelâmî illetlerde olduğu gibi aksi düşünülemeyen bir zorunluluk düzeyinde gerçekleşemez. Bu noktada İbn Cinnî, nahivcilerin illetler arasında hükmü zorunlu kılanlarla yalnızca cevâz alanını açan gerekçeler arasında ilkesel bir ayırım yapmıştır. Ona göre bazı nahvî illetler, hükmün bizzat gerçekleşmesini gerekli kılarak dilsel yapının vazgeçilmez koşullarını tesis ederken bazıları ise belirli bir kullanımın mümkün ve meşrû olduğunu göstermekle yetinmiştir.⁶³ Bu çerçevede mücevvize illet, dildeki işleyişi açıklamakla birlikte tek bir sonucu dayatmayan, alternatif kullanımlara imkan tanıyan bir gerekçelendirme türü olarak ortaya çıkmıştır. İbn Cinnî'nin örneklerinde görüldüğü üzere imâle sebepleri, vâv ve yâ'nın sahih bir halde bırakılması ya da belirli ses dönüşümlerinin terk edilebilir oluşu gibi olgular, dilin tabîî akışı içerisinde mümkün addedilmekle birlikte zorunlu sayılamaz.⁶⁴ Çünkü illetin bu türü, hükmün vukûunu kaçınılmaz kılan bir güç değildir. İlet artık hükmün gerçekleşmesine cevâz veren, onu meşrû ve anlaşılır kılan bir sebep konumundadır.

2.2. İbnü'l-Enbârî'de Nahvî İletlerin Mâhiyeti

İbn Cinnî'nin 'kelâmî illetler' olarak adlandırdığı şey, İbnü'l-Enbârî'nin nahiv metodolojisinde 'aklî illetler' şeklinde karşılık bulur.⁶⁵ Bu kavramsal çerçevede İbnü'l-Enbârî de İbn Cinnî ile aynı çizgide hareket ederek nahvî illetlerin aklî illetlerle ortak bir paydada bulunduğunu birçok yerde vurgulamaktadır. Bu noktada İbnü'l-Enbârî, nahvî illetleri ele alırken dildeki hükümlerin yalnızca nakle dayalı olarak açıklanamayacağını, aksine konuşanın tab'ı ve hissî tecrübesiyle doğrudan irtibatlı bir zeminde temellendirilmesi gerektiğini düşünmektedir. Söz gelimi İbnü'l-Enbârî'nin nâibü'l-fâilin merfû' oluşuna dair kıyası, fiilin isnâd yapısının dilde zorunlu olarak doğurduğu ayırt edicilik ihtiyacının bir sonucudur. Bu noktada fâilin tekliği karşısında mef'ûllerin çokluğu, ref'in ağır, nasbın ise hafif oluşuyla birlikte değerlendirilmiştir. Böylece dilde ağır olanın az olana, hafif olanın ise çok olana tahsîs edilmesi yönünde tabîî bir denge gözetilmiştir.⁶⁶ İbnü'l-Enbârî, bu dengeyi açıklarken yük taşıma temsilinden yararlanarak nahvî ahkâmın, hissin doğrudan onayladığı bir uygunluk ilkesine dayandığını vurgulamak istemiştir.⁶⁷ Bu çerçevede nahvî illet, hükmü sonradan gerekçelendiren tâlî bir husus olmaktan çıkarak dilin fiilî işleyişinde tab'ın zorunlu olarak kabul ettiği düzeni görünür kılan kurucu bir unsur olarak konumlandırılmaktadır. İbnü'l-Enbârî her ne kadar fakîh kimliğiyle öne çıksa da nahvî illetlerin fikhî illetlerle aynı kategorik zeminde kabul görmesine yanaşmamaktadır. Çünkü bu iki illet türü arasında onun

⁶³ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/164.

⁶⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 1/164.

⁶⁵ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 133, 134, 137, 141; 'Allûş, *İbnü'l-Enbârî*, 187-188.

⁶⁶ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 108-109.

⁶⁷ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 109.

nazarında uygunluk ve benzerlik bulunmamaktadır. Bu bakımdan İbnü'l-Enbârî'nin tutumu, bahsi geçtiği üzere nahiv illetlerinin fıkıh illetlerinden daha çok kelâm illetlerine yakın olduğunu belirten İbn Cinnî'nin tutumu ile benzerlik taşımaktadır.⁶⁸ Bu benzerlik, nahvî illetlerin kelâmî illetlerle benzerlik taşısa da onlarla aynı seviyede olamayacağı ifadesinde de karşılık bulur. Nitekim selefi doğrultusunda İbnü'l-Enbârî, nahvî illetleri aklî illetlere yaklaştıırken ihtiyatı elden bırakmamaktadır. Çünkü aklî illetlerde olduğu gibi her zaman zorunlu bir etki, nahvî illetler için söz konusu değildir. Ne var ki nahvî illetlerin mutlak etkisini reddetmek de doğru bir yaklaşım olamaz. Çünkü vaz' ile birlikte nahvî illetler artık aklî illetlerle aynı konumda yer alır.⁶⁹

Vaz' doğrultusunda aklî illetler seviyesine ulaşan nahvî illetler, dilsel kuralların gelişigüzel oluşmadığı ifadesini verirken bunların dilin bünyesine yerleştirilmiş temel prensipler doğrultusunda tesis edildiğini göstermektedir. Nahivde illet-ma'lûl ilişkisinin zâtî bir aklî zorunluluktan öte bu vaz'î düzenin iç tutarlılığından kaynaklanması da bu çerçevenin bir parçasıdır. Nitekim fiile isnâd edilen ismin merfû' olması, mef'ûlün mansûb kılınması veya harf-i cerlerin kendisinden sonra gelen isimleri mecrûr kılması, ilk etapta vaz' öncesi aklî bir mecburiyet taşımamaktaydı. Ancak bu hükümler, vaz' süreciyle nahiv ilminin yerleşik düzeni içerisinde aklî illete benzer şekilde mutlak bağlayıcılık kazanmıştır.⁷⁰

Nahvî illetlerin vaz' ile zorunluluk kazanması, dilsel hükümlerin zâtî olarak aklî bakımdan zorunlu olmasından kaynaklanmamaktadır. Zorunluluk, vaz' ile tesis edilen dil düzeni içerisinde illetin artık başka türlü tasavvur edilemez hale gelmesinden dolayıdır. Söz gelimi vaz' öncesinde fâilin mansûb, mef'ûllerin ise merfû' kılındığının varsayılması aklen mümkündür ve bu durumda herhangi bir çelişkiden bahsetmek söz konusu değildir. Ne var ki dilin kurallarının vaz' edilmesinden sonra bu ihtimal, dil sisteminin kendi iç dinamikleri bakımından muhal hale gelmiştir. Tedâvül oluştuktan sonra artık bu tarz bir kullanımı benimsemek, yerleşik kullanımın bağlayıcılığı bakımından mümkün değildir ve dahi bu, dili konuşan topluluk tarafından da reddedilir. Çünkü dili konuşan kimselerin dili kullanan toplumun kurallarına uymaması iletişim aksaklığını zorunlu kılar. Bu çerçevede nahivde ortaya çıkan zorunluluk, ontolojik bir karakter arz etmemektedir. Ancak yine de şartlı bir ontolojik zorunluluktan bahsetmek mümkündür. Çünkü vaz' sürecine de Arapların tabiatının eşlik ettiği kabul edilmelidir. Bundan dolayı fizik yasaları gibi nefse ve tabiata ait bir zorunluluk ontolojik bağlamda okunabilir.

⁶⁸ 'Allûş, *İbnü'l-Enbârî*, 189.

⁶⁹ 'Allûş, *İbnü'l-Enbârî*, 190.

⁷⁰ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 135.

Bu zorunluluğu vaz‘ sonrası dil sisteminin iç tutarlılığından doğan bir bağlayıcılık olarak okumak olağandır. Nitekim vaz‘ öncesinde aklen mümkün olan alternatifler, vaz‘ sonrasında dilin yerleşik dengesi ve işleyiş mantığı sebebiyle geçerliliğini yitirmektedir. Bu sebeple fâilin merfû‘, mef‘ûlün mansûb kılınması, muzârî fiilin başına gelen bazı edatlar sebebiyle mansûb ya da meczûm olması, inne ve kardeşlerinin ismini nasb, haberini ref‘ etmesi ya da harf-i cerlerin kendilerinden sonra gelen isimleri mecrûr kılması, aklın doğrudan zorunlu kıldığı ilişkiler olmamaktadır. Bunlar, vaz‘ ile oluşan ve vaz‘ın yerleşmesiyle birlikte aklî illete benzer bir kesinlik kazanan dilsel ilişkiler olarak tezâhür etmektedir. Buna karşılık aklî ve kelâmî illetler, ma‘lûlün varlığını açıklayan ve ontolojik düzlemde zorunluluk taşıyan sebepler olarak telakki edilmektedir. Bu ayrım dikkate alındığında, vaz‘ ile oluşmuş dil sisteminde hükmün neden başka türlü olamayacağını açıklayan nahvî illetlerin şartlı ontolojik ve mutlak epistemolojik bir gerekçe işlevi gördüğü söylenebilir.

3. İbnü'l-Enbârî'de Nahvî İletlerin Kesinlik Ölçütleri

Nahvî ta‘lîllerin tamamı kuvvet ve doğruluk derecesi bakımından aynı seviyede görülmemiştir. Özellikle takdîrî ta‘lîller ve ma‘nevî âmiller, doğrulanmaları kesinlik taşımadığı ve yanılma ihtimaline açık bulunduğu için yoğun eleştirilere konu olmuştur. Bu çerçevede ta‘lîllerin sağlam bir metodolojik yöntemle belirlenmeksizin çoğaltılması, onların dilsel olguyu açıklayan rasyonel ilkeler olmaktan çıkıp vehim ve hayale dayalı kurgulara dönüşmesine yol açmıştır. Bunun neticesinde bazı şâir ve edipler, nahivcilerle alay etmişler ve ta‘lîl faaliyetinin ilmî ciddiyetinin sorgulanmasına sebep olmuşlardır. Bu eleştiriler karşısında nahiv âlimleri, kendi ta‘lîllerini savunmak üzere mantıkî delillere ve kelâmî metodolojide benimsenen yöntemlere başvurmuşlardır. Bu doğrultuda İbnü'l-Enbârî de nahvî illetleri keyfî ve zayıf açıklamalardan arındırmayı, onları belirli niteliklere ve zorunlu şartlara bağlayarak güçlendirmeyi hedeflemiştir.⁷¹ Bu bağlamda kıyasa dair ileri sürülen görüşlerin, kıyasın geçerliliğini inkâr edenlere yönelik bir reddiye çerçevesinde dile getirildiği anlaşılmaktadır. Bu noktada İbnü'l-Enbârî, bir müctehidin nahiv bilgisi olmaksızın gerçek anlamda müctehid sayılamayacağını vurgulayarak nahvin ve dolaylı olarak kıyasın ilmî hayattaki yerini temellendirmeye çalışmıştır. Söz gelimi Hz. Ömer'in Arap dilini öğrenmeye dair vurguları ile Abdullah b. Ömer'in i‘râb kâidelerinden sapma gösteren oğlunu cezalandırdığına dair rivâyetler de bu normatif dil anlayışının göstergeleri olarak kayda değerdir.⁷²

Bununla birlikte İbnü'l-Enbârî'nin yaşadığı hicrî altıncı asır, ilimlerin ve edebiyatın doruk bir noktaya ulaştığı, bu alanlardaki tedrîs faaliyetlerinin yoğunlaştığı ve te'lîf faaliyetlerinin arttığı bir

⁷¹ ‘Allûş, *İbnü'l-Enbârî*, 203.

⁷² Suleiman, *The Arabic Grammatical Tradition*, 119.

zaman dilimine tekâbül etmektedir. Bu dönemde İbnü'l-Enbârî'nin Bağdat'taki Nizâmiye Medresesi'nde fıkıh, hadis, Kur'ân ilimleri ve dil ilimlerini tedrîs ettiği de hatırdan çıkarılmamalıdır.⁷³ Onun Şâfi'î fıkıh eğitimi alması ve fıkıh usûlünden etkilenmesi, nahiv düşüncesine de yansımış, âlimlerin nahve dercedilen hatalar ve nahivdeki ihtilaflı meseleler üzerinde yoğun mesâiler harcaması, onu nahiv usûlüne dair müstakil bir eser kaleme almaya sevk eden bir saik ve teşvik unsuru olmuştur.⁷⁴ Bu doğrultuda nahvî illetlerin keyfilikten arındırılarak disiplinler bir zemine oturtulması yönündeki çabanın ve bu çerçevede kelâmî illetlerle mâhiyet noktasındaki benzerlik arayışının arka planı da bu ilmî bağlamda anlam kazanmaktadır.

Kelâmî illetlerle yakınlık arz eden nahvî illetlerin vaz' yoluyla dilsel olguyu zorunlu olarak ortaya koyması, beraberinde yeni soruları da gündeme getirmiştir: İletin olmazsa olmaz şartları var mıdır? İletin sağladığı zorunluluk mutlak mıdır, yoksa bazı durumlarda illete rağmen hükümden sapma mümkün müdür? İstihsân, meşrû bir delil olarak kabul görebilir mi? Aklî illetlerde hüküm birden fazla illetle sabit olabilir mi? Bu soruların cevapları üzerinden nahvî illetlerin nahvî hükümlerin oluşumundaki belirleyici işlevi, bu belirleyiciliğin sınırları ve nahiv ilminin ilmî ve metodolojik meşrûiyetinin bu illet anlayışı üzerinden dayandırıldığı hususlar açıklığa kavuşturulmuş olacaktır.

3.1. Tard ve 'Aks

İbnü'l-Enbârî'ye göre tard, illet için başlıca bir şarttır. Buna göre illetin bulunduğu her durumda hükmün de onunla birlikte var olması gerekir.⁷⁵ Söz gelimi cümlede fiil bir isme isnâd edildiğinde bu isim daima merfû' olur. Çünkü burada isnâd illeti mevcuttur. İbnü'l-Enbârî, tardın illet için zorunlu bir şart oluşunu temellendirirken nahvî illetlerin, aklî illetler gibi oluşunu öne sürmektedir.⁷⁶ Bu bağlamda aklî illetlerin daima muttarid olması gerekir. Bu illetlere tahsîsin girmesi ise câiz değildir. O halde nahvî illetler de aynı şekilde olmalı, onda da tard ve istikrar bulunmalıdır. Böylece o, nahiv illetini mantıkî zorunluluk taşıyan aklî illetlerle aynı düzlemde değerlendirmektedir.

İbnü'l-Enbârî, tardın illet için bir şart olduğunu savunduğu minvalde 'aksın da illet için bir şart olduğunu düşünmektedir.⁷⁷ Buna göre illetin olmadığı durumlarda hükmün de ortadan kalkması gerekir. Söz gelimi isnâd illeti ortadan kalktığında fâilin ref' hükmü de ortadan kalkar. İbnü'l-

⁷³ Hulusi Kılıç, "Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 11/172.

⁷⁴ 'Îd - Bâbilî, "Usûsü't-tefkîrî'l-ilmî", 22.

⁷⁵ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 132.

⁷⁶ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 132.

⁷⁷ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 136-137.

Enbârî bu görüşüyle illetin gerektirdiği hükmün varlıkta ve yoklukta illetle beraber bulunması gerektiğini savunarak illetin tam anlamıyla zorunlu sebebiyet ilişkisi taşıdığını vurgulamaktadır.

Tard ve ‘aksı, illet için temel iki şart olarak kabul edenler -ki müellif de bu gruba dahildir-, bu yaklaşımı nahvî illeti, aklî illete kıyasla konumlandırmaları sebebiyle benimsemişlerdir. Onlara göre nahvî illet de tıpkı aklî illet gibi hükmün vücûbî olarak kendi üzerine tertip edildiği bir nedendir. Yani hüküm illetin varlığıyla var olurken yokluğuyla da yok olur. Buna karşılık tard ve ‘aksı illet için şart saymayanlar, nahvî illetin mâhiyetini farklı bir zeminde tahayyül etmişlerdir.⁷⁸ Onlara göre nahvî illet, aklî illet gibi zorunlu bir sebep değil, daha çok şer‘î veya fikhî illete benzer bir yapıya sahiptir. Bu tür illetler ise müessir olamazken sadece hükmü gösteren bir alâmet ve emâredir. Bu anlayışta müessir sadece Allah Teâlâ’dır. Şâri‘, illetli olmayan bir şeyi mansûb kılmaya hükmedebildiği gibi hükmü başlangıçta herhangi bir illet olmaksızın sabit kılmaya da muktedirdir.

İbnü’l-Enbârî’nin kabulünün aksine bazı âlimler, ‘aksın illet için şart olmadığı görüşünü benimsemiş ve bunu, illet ortadan kalktığında hükmün de ortadan kalkmasının zorunlu olmadığı şeklinde temellendirmişlerdir. Söz gelimi زَيْدٌ أَمَامَكَ “Zeyd^{um} emâmeke (Zeyd önündedir.)” örneğinde olduğu gibi zarfın mansûb oluşu, onlara göre hazfedilmiş bir fiile bağlıdır. Ancak bu fiil ne lafzen talep edilmekte ne de takdîren varsayılmaktadır. Aksine fiil tamamen hazfedilmiş, onun yerine zarfla yetinilmiş ve bu zarf, fiilin hazfinden önceki hali üzere mansûb bırakılmıştır. Bu yorum çerçevesinde fiilin ne lafzen ne de takdîren mevcut olmamasına rağmen nasb hükmünün devam ettiği kabul edilmektedir. Böylece ‘aksın, nahvî illetler bakımından zorunlu bir şart olmadığı sonucuna ulaşılmaktadır.⁷⁹ Aynı şekilde âlemin varlığı, Allah’ın varlığına delâlet etmektedir. Ne var ki bu delilin yokluğu, Allah’ın yokluğunu zorunlu kılmamaktadır. Bu sebeple illetin yokluğunda hükmün ortadan kalkmasını şart koşturmak gerekmez.⁸⁰ İbnü’l-Enbârî’ye göre bu görüş doğru değildir. Zira aklî delilde delilin yokluğunun tasavvuru, medlûlün yokluğunun tasavvur edilmesine bağlıdır. Âlemin delâlet ettiği medlûl, Allah’ın varlığına dair bir bilgi içermektedir. Allah’a dair bilgi ise âlemin varlığının bir neticesidir. Âlemin var olduğu halde bulunduğu bu durumdan çıkıp yokluğunun tasavvur edilmesi ise mümkün değildir. Dolayısıyla delilin yokluğunun tasavvur edilememesi, medlûlün yokluğunun tasavvur edilememesinden kaynaklanmaktadır. O halde aklî bir delilde ‘aks şartı gözetilerek illetin yokluğunda hükmün de

⁷⁸ Enbârî, *Lüma’u’l-edille*, 137.

⁷⁹ Enbârî, *Lüma’u’l-edille*, 137.

⁸⁰ Enbârî, *Lüma’u’l-edille*, 137.

yok olmasının şart olduğu anlaşılmaktadır. Bu çerçevede aklî delilde yürürlükte olan bu şart, ona benzetilen illetin türü için de aynı şekilde geçerliliğini korumalıdır.⁸¹

Tard ve ‘aksın şart oluşunu öne süren görüş, illetin aklîlik vasfını koruma gayesini gütmektedir. Zira aklî illet, mâhiyeti itibarıyla hükmün varlığını açıkladığı gibi yokluğunu da temellendiren bir işleve sahiptir. Bu da ancak ‘aks ilkesiyle mümkündür. Eğer bir illetin bulunmadığı hallerde hüküm halen varlığını sürdürebiliyorsa bu illetin hükmün zorunlu sebebi olduğu iddiası aklî zeminde geçerliliğini yitirir. Bu durumda söz konusu illetin tam manasıyla aklî bir illet olmadığı, ancak bağlama dayalı veya örfî bir emâre olduğu söylenebilir. Nitekim nahvî örneklerde ‘aksın şart koşulması, dilsel hükümlerin belli ölçüde aklî bir tutarlılıkla düzenlendiğini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Fiilin bir isme isnâd edilmediği hallerde fâillikten bahsedilememesi ve dolayısıyla merfûluk hükmünün ortadan kalkması, bu bağın kuvvetini göstermektedir. Aynı şekilde mef‘ûle taalluk etmemiş fiilin mansûbiyet doğurmaması, nahvî hükümlerde dahi sebep-sonuç ilkesinin işletildiğini ve bu ilkenin aklî kıyasla benzerlik taşıdığını ortaya koymaktadır. Bu bağlamda ‘aksın illet için şart koşulması, kıyasın aklî güvenilirliğini artırmakta ve illetin, hüküm üzerinde zorunlu bir etki ortaya koyduğunu temellendirmektedir.

3.2. Nahvî İletlerin Tahsîsi

Kelâm ve fıkıh literatüründeki tartışmalardan biri de tahsîsü'l-‘ille üzerinedir. Şâfiî âlimlerinin önemli bir bölümü bu yaklaşımın geçersizliğini yani tahsîsin illeti iptal ettiğini savunurken bir kısmı daha orta bir yol benimsemiştir. Bu tartışmanın arka planında lafzî delâlet ve aklî istidlâl açısından belirgin bir ayrım bulunduğu kabul edilir. Nitekim lafzın umûm ifade eden yapısının tahsîse konu olabileceği hususu herkesçe kabul görmektedir. Ancak lafızdaki tahsîs ile illetin tahsîsi aynı düzlemde değerlendirilememektedir. Çünkü bunlardan biri lafzın delâletine, diğeri ise illetin aklî hükmüne ilişkindir.

Kelâmcılar, illetin aklî bir delil olduğunu vurgularken “Âlem hâdistir.” hükmünün gerekçesi olarak onun terkîbî bir yapıya sahip olmasını zikrederler. Zira terkîp, hudûsa delâlet eder ve bu kabulle bütün mürekkep varlıkların hâdis olduğu söylenmiş olur. Aynı şekilde “Bir cisim aynı anda hem siyah hem beyaz olamaz.” önermesi de tahsîs kabul etmeyen kelâmî mûcibe bir iletittir. Bu tarz iletlerin kapsamına aykırı düşen tek bir varlığın dahi bulunması halinde iletler nakzedilmiş sayılır. Kelâmî iletlerin nakze uğraması ve bu nakze cevap verilememesi durumunda illet bütünüyle iptal edilmiş olur. Bu sebeple kelâmcılar nezdinde tahsîs mümkün değildir. Nitekim tahsîs, aklî bir kâidenin istisnâ kabul etmesi anlamına gelir ki bu, o kâidenin geçersizliğini

⁸¹ Enbârî, *Lüma' u'l-edille*, 137-138.

gerektirir. Kelâmî illetler eşyanın hakikati ile ilgili olduğu için bunlardan birisinin değişmesi eşyanın gerçekliğinde bir değişime (kalbu'l-hakâik) yol açar. Bu sebeple böyle bir ihtimale imkan tanınmamıştır.

Nahivcilerin de tahsîs kabul etmeyen ve kelimcilerin illetlerine yakınlık barındıran illetleri bulunur. Söz gelimi mâ kabli vâv olduğu için elifi vâva kalbetmek, mâ kabli kesra olduğu için elifi yâ'ya kalbetmek bu kapsamdadır.⁸² Aynı zamanda bahsi geçtiği üzere sâkinle kelimeye başlamanın imkansızlığı da mûcibe bir illet olarak kelimcilerin illetlerine yakındır.⁸³ Mûcibenin tahsîsi söz konusu değildir. Yani illetin var olup da hükmün olmadığı bir durum yoktur. Ancak tahsîsin geçerli olduğu ikinci tür illetler vardır ki bunlar mücevvice illetler olarak adlandırılmaktadır.⁸⁴

İbnü'l-Enbârî, tahsîs kavramına eserlerinde yer vermekle birlikte hükmün illetinden ayrılabilceğini kabul etmeyen bir çizgi takip etmektedir.⁸⁵ Ona göre nahiv illeti, aklî illette olduğu gibi hükmü zorunlu sûrette gerektirmektedir. Bu nedenle illette tahsîs başka bir açıdan câiz değildir. Bu yaklaşımın tabîî sonucu olarak da bir vasıf illet olarak zikredildiği halde hükmün o vasıfla birlikte bulunmaması, çoğu durumda söz konusu vasfın gerçek bir illet niteliği taşımadığını gösterir. Bu noktadan hareketle İbnü'l-Enbârî, nahiv illeti ile hüküm arasındaki zorunluluk bağına koruyarak nahivde istisnâ fikrini sınırlandırmaktadır.⁸⁶ Söz gelimi aklî illetlerde herhangi bir unsurun istisnâ edilmesi mümkün olmadığı gibi nahvin kıyas mantığı bakımından "Bazı isnadlar merfûluk gerektirmez." şeklindeki bir ifade de geçerli kabul edilmez.⁸⁷

İbnü'l-Enbârî'nin illette tahsîsi reddeden değerlendirme tarzına karşı bazı itirazlar gündeme gelmiştir. Bunlara göre illet, hükme götüren bir delil olmakla birlikte bu delillik, onun zatından kaynaklanan zorunlu bir nitelik değildir. Bilakis illetin delil oluşu, onu delil kılan irâdenin tesisiyle (bi-ca'li câ'il) anlam kazanır.⁸⁸ Bu nedenle illet, mâhiyeti itibarıyla âm lafız hükmünde değerlendirilir. Nasıl ki umûm ifade eden bir lafız, kendi kapsamı içindeki bazı unsurların istisnâ

⁸² Aynı şekilde mâ kabli damme olan her müfred sâkin "yâ" da kendisinden önce gelen damme sebebiyle "vâv" a kalbedilir. Bunun sebebi yâ ile vâvın mahreçlerinin tıpkı dâl, tâ ve fâ ile zâl, şâ ve zâ harfleri gibi birbirine yakın olan harfler mesabesinde oluşudur. Nitekim Arapların "وَدَّ" kelimesini telaffuz ederken harekesiyle kuvvet bulduğundan dolayı tâ harfini aslî şekli üzere belirgin kıldıkları görülür. Ardından bu harfi hafifletme amacıyla sâkin kıldıklarında harf sükûn sebebiyle zayıflamıştır. Bunun üzerine Araplar tâ harfini kendisinden sonra gelen dâl harfinin lafzına çevirerek o harfle idgâm etmeye yönelmişlerdir. Böylece işlem ve ses, tek bir yönden ve aynı cinsten gerçekleşerek neticede kelime "وَدَّ" formatına dönüşmüştür. bk. Ebü'l-Feth Osmân İbn Cinnî, *Sırru şinâ'ati'l-i-râb* (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1421/2000), 2/233.

⁸³ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 91.

⁸⁴ İbn Cinnî, *el-Hasâ'is*, 164-166.

⁸⁵ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 132-134.

⁸⁶ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 134; Süyûtî, *el-İktirâh*, 121.

⁸⁷ Süyûtî, *el-İktirâh*, 121.

⁸⁸ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 133-134.

edilmesiyle tahsîse konu olabiliyorsa hükme götüren vasıf konumundaki illetin de belirli bağlamlarda tahsîse açık olması imkan dahilindedir. Bu görüş sahiplerine göre umûm olup da tahsîs edilmiş bir lafza dayanılarak hüküm verilebildiği gibi tahsîs edilmiş bir illete dayanılarak da istidlâlde bulunmak mümkündür.⁸⁹ Bu bağlamda illetin sürekli ve istisnâsız biçimde hüküm doğurması şart görülmez. Zira tahsîse uğramış bir umûm nasıl delil olma vasfını tamamen kaybetmiyorsa tahsîs edilmiş bir illet de kıyasın dayanak noktası olmaktan çıkarılmış sayılmaz. Bununla birlikte aklî illetler için bu değerlendirme söz konusu değildir. Çünkü aklî illet, yapısı gereği hükmü zorunlu olarak îcâb ettiren bir nitelik taşır. Bu yönüyle aklî illet ile nahvî illet arasında kıyas yapılamaz. Her iki alanın dayandığı delil düzeni ve zorunluluk mâhiyet bakımından birbirinden farklılık taşır.

İbnü'l-Enbârî, illette tahsîsin câiz olduğunu savunan değerlendirme tarzının, “İllet hükme delâlet eden bir delildir. Dolayısıyla o, umûm lafız hükmündedir ve umûmun tahsîse konu olabilmesi gibi illet de tahsîs edilebilir.” şeklindeki gerekçesini doğru bulmamaktadır. Çünkü âm lafızlarda tahsîs geçerli değildir. Âm lafız, tahsîs delâletine işaret eden herhangi bir karîneden bütünüyle soyutlanmış bir ifadedir. Bundan dolayı âm bir lafza tahsîs dahil olduğunda artık o lafız karîneden soyutlanmış âm olma vasfını kaybeder. Bu itibarla mutlak âm ya da tahsîse uğramış âm lafızdan bahsetmek mümkün değildir. Bu lafız, sadece kendi kapsadığı alanla sınırlı bir âm lafız olarak değerlendirilebilir. Söz gelimi “Müşrikleri toptan öldürün.” cümlesine “ancak Ehl-i kitap hariç” şeklinde muttasıl bir istisnâ eklenseydi burada âm bir lafzın tahsîs edildiği söylenemezdi.⁹⁰ Çünkü söz konusu ifade, sadece Ehl-i kitap dışındaki müşrikleri içerisine alan bir hüküm olurdu. İbnü'l-Enbârî, itiraz sahiplerinin bunun aynısını illet noktasında sürdüremediklerini ifade ederek onların illet hakkında “Tam illet tahsîse uğramıştır.” şeklindeki kanaatini eleştirel bir zeminde aktarmaktadır.⁹¹

İbnü'l-Enbârî, illette tahsîsin câiz olduğunu savunanların temellendirmelerini ikinci bir cevapla reddetmektedir. Bu yaklaşımın ana öncülü olan “ismin tahsîse uğrayabileceği” iddiasını kabul etmeyen müellif, ismin mâhiyetini yeniden tanımlamak suretiyle tartışmaya yön vermektedir.⁹² Ona göre isim, lügavî vaz‘ itibarıyla hükme delâlet eden ve ilk vaz‘ında umûm ifade eden bir lafızdır. Bir ismin bazı fertlere tahsîs edilmesi, bu tahsîsin sıhhatine dair kesin bir delil bulunmadığı müddetçe onun umûm için vaz‘ edilmiş olma niteliğini ortadan kaldırmaz. Zira

⁸⁹ Enbârî, *Lüma‘u'l-edille*, 133-134.

⁹⁰ Enbârî, *Lüma‘u'l-edille*, 134.

⁹¹ Enbârî, *Lüma‘u'l-edille*, 134.

⁹² Enbârî, *Lüma‘u'l-edille*, 134.

tahsîsin yokluğu, ismin genel vaz'ını gösteren aslî durumdur. Bu çerçevede isim, fiilî kullanımda kapsam daralsa bile vaz' itibarıyla umûmiyet vasfını korur.⁹³

İbnü'l-Enbârî aynı mantığı illete de uygular. Muteber bir illette esas olan, hükmün onunla var olmasıdır. Çünkü illetin sıhhatine dair delil, hükmün ona bağlanmasına ve onun varlığında hükmün var olmasına dayanır. Buna göre illet bulunup da hükme delâlet etmiyorsa illetliğin sıhhatine dair delil ortadan kalkmış olur ve söz konusu unsur illet olmaktan çıkar. Bu nedenle "tam illet olup tahsîse uğramış illet" şeklindeki fikir, illet tanımıyla bağdaşmamaktadır. Nitekim tam illet, var olduğu her durumda hükmü gerektirmeyi zorunlu kılar. Böylece müellif, illetin âm isim gibi tahsîse konu olabileceği iddiasını, isimlerin vaz'ı ve illetin tanımı üzerinden iptal etmiş olur.⁹⁴

İbnü'l-Enbârî, üçüncü hususta tahsîsin ancak mütekellimin irâdesi ve kastı dolayısıyla gerçekleşen bir işlem olduğu kanısındadır. Yani tahsîs, lafzın kendi zâtında meydana gelen bir değişiklik değildir. O, konuşanın maksadına bağlı olarak dıştan yöneltilmiş bir kayıtlıdır. Bu sebeple âm isimde tahsîs, lafzın delâletini ortadan kaldırmaz. Çünkü tahsîs, lafzın iç yapısına etki etmeksizin kullanım bağlamını belirleyen bir işlemdir.⁹⁵ İllette tahsîs ise tamamen farklı bir boyuttadır. Nitekim illetin tahsîse konu edilmesi, onun bizzat illet oluşunu ortadan kaldırmak anlamına gelir. İlet, varlığıyla hükmü gerektiren bir unsur olarak tanımlandığı için ona yöneltilen tahsîs, doğrudan illetin zâtına ve vaz'ına yöneliktir ve temelden illetin iptali sonucunu doğurur. Bu yönüyle isimde tahsîs ile illette tahsîs aynı kategoride değerlendirilemez. Birincisi delâletin kullanım alanını belirlerken ikincisi illetin varlık gerekçesini geçersiz kılar.⁹⁶

İbnü'l-Enbârî, illette tahsîsi savunanların "Nahvî illet hükmü bizzat îcâb ettiren bir esas niteliği taşımaz. Aklî illet gibi zorunlu bir etki meydana getirmediği için tahsîse açıktır." şeklindeki iddialarını da geçersiz görür. Ona göre nahvî illet, her ne kadar zâtı itibarıyla hükmü zorunlu kılmasa da daha önce zikredildiği üzere vaz' bakımından hükmü gerektiren bir konuma yerleştirilmiştir.⁹⁷ Başka bir deyişle nahiv usûlünde illet, tıpkı aklî illet gibi hükme götüren zorunlu bir delil niteliğinde kurgulanmıştır. Bu nedenle nahvî illet, mâhiyet itibarıyla aklî illetle aynı işleve sahip kılındığından, aklî illette tahsîsin câiz olmaması nasıl ki aklî zarûretten kaynaklanıyorsa nahiv illeti de aynı gerekçeyle tahsîs kabul etmez.

⁹³ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 134.

⁹⁴ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 134.

⁹⁵ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 135.

⁹⁶ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 135.

⁹⁷ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 135.

3.3. İstihşân

İstihşân, illetin tahsîsiyle yakın ilişkili bir kavramdır. Bu çerçevede istihşân, bazı âlimler tarafından bir delile dayanarak kıyasın terk edilmesi şeklinde açıklanırken bazıları tarafından doğrudan illetin tahsîsi olarak telakki edilmektedir. Bu doğrultuda âlimlerin istihşân ile amel edilip edilmeyeceği konusunda ihtilaf ettikleri görülmektedir.⁹⁸ Âlimlerden bir kısmı, istihşânın keyfîlik barındırdığını ve kıyasa aykırı olduğunu söyleyerek onunla amel etmeyi reddetmiştir. Buna mukabil diğer bir kısmı ise istihşânı meşrû bir delil kabul etmiştir. İbnü'l-Enbârî ise ne istihşânı benimsemiş ne de onu bir delil olarak görmüştür. Çünkü İbnü'l-Enbârî, aslî kıyasın terk edilmesi fikrine sıcak bakmadığı gibi illetin tahsîsini de onaylamamaktadır. Ona göre illetin geçerlilik şartı, mutlak ve sürekli bir işleyişe sahip olmasıdır.⁹⁹

İbnü'l-Enbârî'nin bahsi geçtiği üzere illetin tesisinde tardı şart olarak öne süren ısrarı, aslında istihşânı nahivde bir tahsîs biçimi olarak kullanmayı reddetmesinde belirginlik kazanmaktadır. Çünkü istihşân, illetin şartı olan tardı doğrudan ihlal etmektedir. Nitekim tardın illet üzerinde sağladığı genellik, istihşânın istisnâ özelliği tarafından zedelenerek kıyasın bütünlüğüne ve illetin aklî niteliğine zarar vermektedir.¹⁰⁰ Böyle bir zeminde artık nahvî ahkâm, ölçütleri belirlenemeyen sübjektif tercihlere açık, istikrarsız bir karakter kazanmaktadır. Bu nedenle İbnü'l-Enbârî, nahvî illetlere atfettiği epistemik işlevi korumak ve nahvî ahkâmın keyfî yorumlara açık bir alana dönüşmesini engellemek için istihşâna kendi sisteminde yer vermemiştir.

3.4. Hükümün Tek Bir İllete İndirgenmesi

Nahvî hükümlerin birden fazla illetle sabit olup olamayacağı hususunda âlimler arasında görüş birliği bulunmamaktadır. Bu noktada bazıları, nahvî illetleri aklî illetlerle aynı kefeye koyduğu için onların da tıpkı aklî illetlerde olduğu gibi yalnızca tek bir illet ile sabit olacağı düşüncesini benimsemektedirler.¹⁰¹ Nitekim aklî illetlerde hükümün birden fazla illetle sabit olması câiz görülmediğine göre bu illetlere benzeyen nahvî illetlerde de aynı engelin geçerliliğini koruması gerekir.

Nahvî illetlerin aklî illetlere benzerliği üzerinden ortaya konan bu görüşün aksine bazı âlimler de bir nahvî hükümün iki veya daha fazla illetle ta'lîl edilebileceğini benimsemektedirler. Bu çerçevede fâilin fiilinin bir parçası hükmünde sayılması meselesi, onların nezdinde ta'lîlin imkanına delil

⁹⁸ Hamit Salıhoğlu, *İbnü'l-Enbarî*, 174.

⁹⁹ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 132.

¹⁰⁰ Suleiman, *The Arabic Grammatical Tradition*, 129.

¹⁰¹ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 139.

olarak gösterilebilir. Buna göre fâilin fiille bu derece güçlü bağ kurmasının gerekçesi birden fazla illetle açıklanabilir.¹⁰²

İbnü'l-Enbârî, bir hükmün birden fazla illetle temellendirilebileceğini savunan düşünce yapısının, nahvî illetlerin hükme delâlet eden emâreler ve göstergeler olarak tasavvur edilmesinden kaynaklı olduğunu dile getirmektedir.¹⁰³ Bu çerçevede illet, hükmün ontolojik kaynağı olmaktan ayrılarak ona ulaştırılan anlam yollarından biri olarak tahayyül edilir. Nitekim bir hükme ulaşma sürecinde birden fazla emâre, delil veya karînenin birlikte değerlendirilmesi nasıl mümkün oluyorsa aynı şekilde bir nahvî hükmün de birden fazla illet üzerinden açıklanabileceği ileri sürülmektedir. Bu noktada illetlerin çokluğu, kıyas sistemini pekiştiren bir zenginlik olarak telakki edilmektedir.

İlletlerin yalnızca emâre ve delil işlevi gördüğü yönündeki bu tasavvur, zorunluluk kavramının hangi anlamda kullanıldığı sorusunu gündeme taşımaktadır. Şayet burada kastedilen, nahvî illetlerin aklî illetlerde olduğu gibi doğrudan ontolojik bir zorunluluk üretmediği ise bu, İbnü'l-Enbârî tarafından da kabul edilebilir bir ayrım olarak görülebilir.¹⁰⁴ Nitekim hareketli oluşun hareketle, âlim oluşun ilim ile açıklanması türünden zorunlu ilişkilerle nahvî illetler arasında böyle bir benzerlik her zaman gözlenmemektedir.¹⁰⁵ Bununla birlikte daha önce de belirtildiği üzere dilin vaz' süreci dikkate alındığında nahvî illetlerin bütünüyle etkisiz ve bağlayıcılıktan yoksun sayılması da tutarlı bir yaklaşım olarak görünmemektedir. Zira nahvî illetler, vaz' ile birlikte dil sistemi içerisinde belirli bir düzen ve zorunluluk çerçevesinde işlerlik kazanmaktadır. Bu yönüyle de nahvî illetlerin kıyas faaliyetinde aklî illetlere benzer bir işlev gördüğünü söylemek mümkündür.¹⁰⁶

Ayrıca bir hükmün birden fazla illetle ta'lîl edildiği varsayıldığında bu illetlerin her birinin, hakiki bir illet olarak kabul edilebilmesi için hepsinin bağımsız bir hüviyete sahip olması gerekir. Bu ise her bir illetin tek başına, kendisine nispet edilen hükmün meydana gelmesini açıklamaya yeterli olması anlamını taşır. Ne var ki bu durumda diğer illetlerin, hükmün vukû bulması için zorunlu bir şart teşkil etmediği ortaya çıkar. Dolayısıyla söz konusu illetler fazlalık konumuna düşer. Fazlalık olan illetlerin hakiki illet olarak kabul edilmesi ise mümkün değildir. Bu nedenle ta'lilde çokluğun kendi içinde çelişik bir yapı arz ettiği ileri sürülmektedir.¹⁰⁷

¹⁰² Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 139-141.

¹⁰³ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 141; Sâlim Sâlih, *Usûlü'n-nahv*, 546.

¹⁰⁴ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 141.

¹⁰⁵ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 141.

¹⁰⁶ Enbârî, *Lüma'u'l-edille*, 141.

¹⁰⁷ Suleiman, *The Arabic Grammatical Tradition*, 131-132.

Sonuç

İbnü'l-Enbârî, İbn Cinnî'nin kelâmî illetler ifadesine mukabil olarak aklî illetler kavramını kullanmayı tercih etmiştir. Her iki âlimde de aklî/kelâmî illetler, hakiki tesir gücüne sahip zorunlu sebepler olarak addedilmiştir. Buna karşın fikhî illetler, hükmü tanıtıcı ve işaret edici nitelikler olarak değerlendirilmiştir. Bu çerçevede İbnü'l-Enbârî'nin aklî illetler ifadesiyle kelâmcıların illet anlayışını da kapsayacak şekilde daha geniş bir kavram alanını hedeflemiş olması muhtemeldir. Bu itibarla aklî illetler kavramının, kelâmî illetler ifadesine kıyasla daha kapsamlı bir içeriğe sahip olduğu zikredilebilir.

Çalışmanın yan problemiyle doğrudan ilişkili bir noktada nahvî illetlerin, fikhî illetlerden çok kelâmî illetlere yakın olduğunu belirten İbnü'l-Enbârî, yine de bu iki illetin aynı seviyede olamayacağını dile getirmektedir. Çünkü aklî illetlerde olduğu gibi her zaman zorunlu bir etki, nahvî illetler için bahis konusu edilemez. Bununla birlikte nahvî illetlerin hiçbir şekilde kesinlik taşımadığını ileri sürmek de isabetli değildir. Çünkü nahvî illetler, vaz' süreciyle birlikte aklî illetlerle benzer bir seviyeye çıkmakta ve artık başka türlü tasavvur edilemez hale gelmektedir. Bu çerçevede nahvî illetlerin şartlı bir ontolojik zorunluluk barındırdığından söz edilebilir. Buradan hareketle İbnü'l-Enbârî nazarında nahiv hükümlerinin, Arapların kuralları bu şekilde vaz' etmelerinin bir sebebi olmadığı, nahvî hükümlerin taşıdığı kısmî zorunluluk nedeniyle Arapların kuralları bu şekilde vaz' etmelerinin bir sonucu olduğu anlaşılmaktadır. Bu kısmî ontolojik zorunluluğun da Arapların dil hafızasından kaynaklı olduğu düşünülebilir. Bu bakımdan nahvî kâideler ve söz dizimsel yapılar, İbnü'l-Enbârî'nin fikir yapısında tarihsel ve kültürel hafızaya dayanmaları sebebiyle temelde epistemolojik, kısmen de ontolojik bir mâhiyet arz etmektedir.

İbnü'l-Enbârî, nahvî illetlerin zayıf olduğu yönündeki iddialara karşı çıkarak nahvin meşrû ve nesnel zeminini tesis etmeye çalışmaktadır. Özünde bu hamle, nahiv ilmine yöneltilen itirazları, bütüncül biçimde savuşturma amacına yöneliktir. Bu çerçevede nahvî illetlerin aklîleştirilmesi süreci, nahvin kelâm ve mantık gibi nazarî bir ilim olarak konumlandırılması, kıyasın bağlayıcılığının kabul edilmesi ve dilin sağlam bir düzen içerisinde örgülendiğinin varsayılması gibi esaslara dayanmaktadır. Bu noktada İbnü'l-Enbârî'nin amacı, nahvî istidlâllerin kolaylıkla muârazaya açık istidlâller üretmediğini ortaya koymaktır. Bu nedenle İbnü'l-Enbârî, tard ve 'aksı illet için olmazsa olmaz şartlar olarak öne sürmüş, tahsîs ve istihsânı kıyasın bütünlüğüne zarar veren unsurlar olarak görmüştür. Ayrıca ona göre bir hükmün birden fazla illetle ta'lîl edilmesi, nahvî illetler açısından sorunlu bir durumdur. Böylece o, nahvî hükümlerin ve nahvin istidlâl yöntemlerinin meşrû ve tutarlı bir zemine dayandığını vurgulayarak nahvî illetlerin, bu zeminin

ana esası olduğunu göstermektedir. Bu çerçevede İbnü'l-Enbârî'nin söz konusu görüşleri, araştırmanın ana problem alanı ile doğrudan ilişkilidir.

Nahvî illetlerin benzerlik yoluyla aklî illetlerle irtibatının devamlı vurgulanması, açıkça formüle edilmemiş olmakla birlikte nahiv ilminin tündengimsel forma yakın bir mantıksal yapı içerisinde inşa edildiği düşüncesini çağrıştırmaktadır. Bununla birlikte İbnü'l-Enbârî'nin nahvî kıyasın istikrâya dayalı olduğunu belirtmesi, istikrâ yoluyla elde edilen dil verisinin, mantıkî kıyasta tümel öncülün istikrâ yoluyla tespit edilmesine tekâbül eden bir işlev gördüğüne işaret edebilir. Bu durumda tündengimsel form, verili ve kesin bilginin üzerine bina edilen bilinçli bir inşa süreci olarak algılanmalıdır. Ancak bu tür bir okumanın, büyük ölçüde müteahhir ulemânın varlık ve dil anlayışıyla şekillenmiş bir paradigmaya dayalı olduğu dikkate alınmalıdır. Bu itibarla söz konusu düşüncenin, İbnü'l-Enbârî'ye nispetinde ihtiyatlı davranılmalıdır. Zira burada dikkat edilmesi gereken husus, klasik ya da modern teorik şemalarda belirginleşmiş bazı kavramların, İbnü'l-Enbârî'nin metinlerine doğrudan tatbik edilmesinin anakronik bir okuma riski taşımasıdır. Çünkü söz konusu kavramlar, onun yaşadığı ilmî çevrede günümüzün kavramsal ayrışma düzeyiyle mevcut olmayabilir. Bu sebeple esas olan, İbnü'l-Enbârî'nin nahiv ilmini savunma biçimini ve nahvî illetleri ilişkili oldukları teorik çerçeve içerisinde temellendirme tarzını kendi tarihsel bağlamı içerisinde tespit etmektir. Ne var ki kesin olarak ifade edilebilecek husus şudur ki İbnü'l-Enbârî, nahvî illetlere yöneltilen eleştirileri bertaraf etmeyi amaçlamıştır. O, bu kapsamda nahvi, ilmî bir disiplin olarak görmeyen eleştirel tavırlara karşı, istikrâ ile münâfî olmayan ancak onunla da sınırlı kalmayan ve belirli bir kesinlik iddiası taşıyan bir ilim anlayışı tesis etmeye yönelmiştir.

Makale Türü / Article Type

Araştırma Makalesi / Research Article

Değerlendirme / Peer-Review

Çift Taraflı Körleme - En Az İki Dış Hakem / Double anonymized – At Least Two External

Bu çalışma Hicrî Altıncı Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu'nda so'zlü olarak sunulan ancak tam metni yayımlanmayan "İbnü'l-Enbârî'nin (ö. 577/1181) Nahvin Meşrûiyetini Sağlama Çabası" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş hâlidir.

Etik Beyan / Ethical Statement

This article is the revised and developed version of the unpublished conference presentation entitled "Ibn al-Anbârî (d. 577/1181) and the Foundation of Arabic Grammar (Nahw) as a Scientific Discipline", orally delivered at the THE ROLE OF THE SEVENTH CENTURY (AH) IN THE DEVELOPMENT OF ISLAMIC SCIENCES Symposium.

Benzerlik Taraması / Plagiarism Checks

Evet / Yes – Turnitin / Ithenticate.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Etik Beyan Adresi / Complaints

suifdergi@gmail.com

Finansman / Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı

Yapay Zekâ Kullanımına Dair Yazar Taahhütnamesi

(Author Declaration on the Use of Artificial Intelligence)

Yazar, yapay zekâ araçlarının kullanımına ilişkin şeffaflık, etik uygunluk, orijinallik ve sorumluluk ilkelerine riayet ettiğini beyan etmiş, bu kullanımın etik ilkelere uygun olmasını ve tüm akademik sorumluluğu üstlendiğini taahhüt etmiştir. Nihai düzenlemeler ve akademik uygunluk kontrolleri yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup, ortaya çıkan metnin tüm sorumluluğu yazara aittir. Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. / The author has declared adherence to the principles of transparency, ethical compliance, originality, and responsibility in the use of artificial intelligence tools. They have affirmed that such usage complies with ethical standards and have undertaken full academic responsibility for it. Final revisions and checks for academic compliance were carried out by the author, who assumes full responsibility for the resulting text. The signed original copy of the document is available in the journal's editorial process files.

Kaynakça/References

- Abdülbaşit, Ahmed. "Ebü'l-Berekât İbnü'l-Enbârî ve kitâbühû (Lüma'u'l-edille fî uşûli'n-naḥv) beyne'l-ibdâ' ve't-taklîd". *Kırâatü't-türâsi'l-'Arabî ve'l-İslâmî beyne'l-mâdî ve'l-hâdir*. Mısır: Câmiatü Kanâti's-Süveys, 2017.
- Ahmed, Cemîl Kâsım. "İlelû'n-nahviyye ve envâ'ühâ 'inde İbni'l-Enbârî fî kitâbihî Esrârî'l-Arabiyye". *Hicri Altıncı Asrın İslâmî İlimlerin Gelişmesindeki Yeri Uluslararası Sempozyumu Tam Metin Bildiri Kitabı*. ed. Hidayet Aydar vd. 237-260. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2025.
- Allûş, Cemîl İbrâhîm. *İbnü'l-Enbârî ve cühûdühû fî'n-naḥv*. Beyrut: Câmiatü Keddîs Yûsuf, Ma'hedü'l-Âdâbi's-Şarkıyye, Doktora Tezi, 1977.
- Basrî, Ebü'l-Hüseyn. *el-Mu'temed fî uşûli'l-fıkḥ*. nşr. Halîl el-Meys. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1403.
- Baylu, Cumali. *Nahiv Usulünde İllet Teorisi ve Temel Nahiv İlletleri*. Ankara: Akademisyen Kitabevi, 2023.
- Çıkar, Mehmet Şirin. *Kıyas Bir Nahiv Usûl Kaynağı*. Van: Ahenk Yayınları, 2007.
- Daşkiran, Yaşar. "İbn Cinnî'ye Göre Anlamı Etkileyen Unsurlar", *İslâmî Araştırmalar* 32/3 (2021), 722-736.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn, *el-İğrâb fî cedeli'l-i'râb ve Lüma'u'l-edille*. thk. Saîd el-Afgânî. Beyrut: Dârü'l-Fikr, 1391/1971.
- Enbârî, Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn. *Lüma'u'l-edille fî uşûli'n-naḥv*. thk. Ahmed Abdülbaşit. Kahire: Dârü's-Selâm, 2018.
- Ergin, Mehmet Cevat. "Arap Dilinde Nahiv İlletleri Üzerine". *Marîfe* 9/1 (2009), 159-183.
- Gündüzöz, Soner. *"Kutsal Dil"in Yıkımı;İslâm Düşüncesinde Anlam Problemi*. İstanbul: Ketebe Yayınları, 2024.
- Gündüzöz, Soner. "Semantik Bağlantıları Ekseninde İbnü's-Serrac'ın Usûl Teorisi ve Temel Bağdaşıklık Modeli". *İslâm Dilbilim Geleneğinde Anlam Teorileri*. ed. Ömer Türker – Kübra Şenel. 11-52. İstanbul: Endülü's Yayınları, 2020.
- Habbâs, Muhammed. "Âşâr Uşûliyye fî Ḥaşâ'ış İbn Cinnî". *el-Luğa el-'Arabiyye* 8/2 (2006), 201-225.

- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *el-Hasâ'is*. thk. Muhammed Alî en-Neccâr. Beyrut: Dârü'n-Neşr, 1418.
- İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân. *Sırru şınâ'ati'l-i'râb*. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.
- İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed. *el-Uşûl*. thk. Abdülhüseyin el-Fetlî. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1417/1996.
- Îd, Mâzin Alî Yûsuf - Bâbilî Bâsim Abdurrahmân Sâlih. "Usûsü't-tefkîrî'l-ilmî 'inde Ebî'l-Berakât el-Enbârî fi'l-uşûlî'n-naḥviyye". *Mecelletü'l-Lugati'l-Arabiyye* 22/49 (2020), 11-36.
- Îd, Muhammed. *Usûlû'n-Nahvi'l-Arabî fi nazari'n-nuhât ve re'yi İbn Madâ ve dav'i ilmi'l-luğati'l-hadîs*. Kahire: Âlemü'l-Kütüb, 1997.
- Kılıç, Hulusi. "Ebü'l-Berekât Kemâlüddîn Abdurrahmân b. Muhammed b. Ubeydillâh el-Enbârî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 11/172-173. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Kılıç, Ramazan. "Klasik Dönem Arap Gramer Metodolojisinde Akli Çıkarım Yöntemleri". *Klasik Dönem Arapça Gramer Sistemi: Metodolojik Bir İnceleme*. ed. İrfan Köse. 63-82. Gaziantep: Özgür Yayınları, 2025.
- Mübârek, Mâzin. *en-Nahvü'l-Arabî el-'illetü'n-naḥviyye neş'etühâ ve tetavvuruhâ*. b.y.: el-Mektebetü'l-Hadîsiyye, 1385/1965.
- Rizki Gumilar. "Mezâhirü't-ta'îlî'n-naḥvî fi kitâbi Esrârî'l-Arabiyye li'bn'i-Enbârî". *El-Ibtikar* 9/2 (2020), 46-60. <https://doi.org/10.24235/IBTIKAR.V9I2.6583>
- Sâid el-Efgânî, Muhammed Cân b. Ahmed ed-Dimaşkî. *Fî uşûlî'n-naḥv*. Beyrut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1987.
- Sâlih, Muhammed Sâlim. *Usûlû'n-naḥv dirâse fi fikri'l-Enbârî*. Mısır: Dârü's-Selâm, 2006.
- Salihoğlu, Hamit. *Nahiv Usulü -Kemâleddîn İbnü'l-Enbârî'nin Luma'u'l-Edille Fî Usûlî'n-Nahv Adlı Eseri Bağlamında-*. Ankara: İlâhiyât, 2021.
- Sâmerrâî, Fâdıl Sâlih. *Ebü'l-Berekât el-Enbârî ve dirâsetühü'n-naḥviyye*. Bağdat: Dârü'r-Risâle, 1395/1975.
- Sevinç, Resul. *Tarihi Seyri İçerisinde Özellikleri ve Türleri ile Arapçada İlet Nazariyesi (el-Îzâh fî 'İleli'n-Nahv Örneği)*. Rize: STS Yayıncılık, 2015.
- Suleiman, Yasir. *The Arabic Grammatical Tradition*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 1999.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn. *el-İktirâḥ fî uşûlî'n-naḥv ve cedelih*. thk. Abdülhakîm Aṭıyye. b.y.: Dârü'l-Beyrûtî, 1427/2006.
- Şevkî Dayf, Ahmed Abdüsselâm. *el-Medârisü'n-naḥviyye*. Kahire: Dârü'l-Meârif, 1968.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn. *el-Lüma' fî uşûlî'l-fıkḥ*. nşr. Muhyiddin Dîb Müstû - Yûsuf Ali Büdeyvî. Dimaşk: Dârü İbn Kesîr, 1416/1995.
- Yartaşı, Recep. *Mu'tezile ve Belâgat (IV. ve V. Asır)*. ed. Hüseyin Arslan. İstanbul: İFAV, 2025.
- Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım. *el-Îzâḥ fî 'ileli'n-naḥv*. thk. Mâzin el-Mübârek. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1406/1986.